

Jaargang 10 September 2002 Nummer 5

Facta

DRUK OP NAAM GEMEENSTE KANDIDAAT

NIET-STEMMERS ONTLEED

**GROOT FACTA-DEBAT
FILOSOFIE EN EEUWIGE ROEM**

NIEUWE SOFTWARE SCHAT VOOR ONDERZOEKERS

- 2 Niet-stemmers – Paul Dekker
- 5 Calls
- 6 Column – Andries Hoogerwerf
- 7 Reflectieve of inquisitiedemocratie? – Een reactie op Ellemers – Paul 't Hart
Nogmaals: over inquisitiedemocratie – J.E. Ellemers

2

Niet-stemmers aan het woord

Meer dan 21 procent van de stemgerechtigden lieten hun kans voorbij gaan bij de laatste Kamerverkiezingen: ongeïnteresseerde leeghoofden of politiek betrokkenen die een negatieve opvatting combineren met interesse? Het Sociaal Cultureel Planbureau deed een opmerkelijk onderzoek.

Nederland inquisitieland

Is de Nederlandse samenleving nu wel of niet veranderd in een zogenaamde 'inquisitiedemocratie'? Hoogleraren Paul 't Hart en J.E. Ellemers kruisen de degenen over deze 'beladen term die verkeerde associaties oproept'. Faalt de overheid meer of is er meer aandacht voor dit falen?

23

- 14 Column – Dick Pels
- 15 Aankondiging Facta-Debat met Johan Goudsblom, Herman Philipse en Randall Collins
- 16 Geen bloemen, geen toespraken.... – Matthijs Kalmijn & Gerbert Kraaykamp
- 18 Gesignaleerd – Wil Pansters
- 19 Baanbrekers – Femke Molenaar

10e jaargang, nr. 5, september 2002

Facta - sociaal-wetenschappelijk magazine is een uitgave van NVMC en SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen in samenwerking met Koninklijke Van Gorcum. Facta verschijnt acht keer per jaar. Website: <http://www.siswo.uva.nl>

Redactie

Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel. 020 5270663 / 45, fax 020 6229430, e-mail: facta@siswo.uva.nl

Hoofdredactie: Henk Jansen. Redactiesecretariaat: Marja Harms
Redactie: Michiel Beker, Talja Blokland, Marlies Eijssink, Jos de Haan, Eddy van Hijum, Giseline Kuipers, Femke Molenaar (eindredactie), Sara Rubbens

Medewerkers

René Gabriëls, Andries Hoogerwerf, Edith de Leeuw, Wil Pansters, Dick Pels, Jacques Tacq, Willem Trommel, Liesbet van Zoonen

Fotografie

Rien van der Leeden, Rotterdam; Carla Schoo, Amsterdam

Desktop Publishing

Peter de Kroon, Annette van de Sluis

Colon

- 20 'Een kaart zegt meer dan duizend woorden' – Martijn Wit
- 23 Herinneringen aan Peter Blau – Marlies Eijssink
- 26 Afscheid van Joke Schrijvers – Karin Willemse
- 28 SISWO
Armoede & rijkdom van de sociale wetenschappen – Michiel Beker en Henk Kleijer

23

Blau: vakidoot en kosmopoliet

De Amerikaanse socioloog Peter Blau overleed dit voorjaar. Maar zijn publicaties over de organisatiesociologie zullen nog lang op Nederlandse boekenlijsten staan. Niet gek voor een vluchteling die toevallig het vak inrolde. 'Toen ik die studie begon, wist ik niet wat sociologie was.'

Felle discussie zonder franje

Kritische vragen en scherpe oordelen: dat is het lot van de wetenschapper die bij de werkgroep 'Sociale ongelijkheid en levensloop' (SISWO) zijn onderzoek presenteert. De methode werpt vruchten af. De werkgroep is al twintig jaar een inspirerend forum voor stratificatie-sociologen en aanverwanten.

16

- 30 Nieuws van de Verenigingen
NVMC Netwerkbijeenkomst 2002 NKWP – Esther van der Meer
- 32 Agenda

Druk, vormgeving en administratie

Koninklijke Van Gorcum, Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592 379555, fax 0592-379552, e-mail: assen@vgorcum.nl
website: <http://www.vangorcum.nl/>

Abonnementen:	Advertenties:
Particulier €40,68	1/1 pagina €545,45
Instellingen €68,19	1/2 pagina €318,18
Studenten €25,00	1/4 pagina €204,55
Los nummer €6,82	inleggen folder €818,18

ISSN 0928-5350 – Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Niet-stemmers

Bij de verkiezingen in mei voor de Tweede Kamer werden 9.501.152 stemmen uitgebracht. Iets meer dan 21 procent van de stemgerechtigden stemde niet. Waarom niet? Het SCP deed er onderzoek naar.

Paul Dekker

In april publiceerde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) *Niet-stemmers: een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Met behulp van vragen in bevolkingsenquêtes van de afgelopen jaren naar stemgedrag 'als er nu Tweede-Kamerverkiezingen zouden zijn' werden door Jeroen Boelhouwer verschillen tussen waarschijnlijke stemmers en niet-stemmers in kaart gebracht en door mij groepen niet-stemmers onderscheiden. De freelance journalist Peter de Greef portretteerde 26 niet-stemmers en Judith van Male van het onderzoeksbureau Ferro MCO deed verslag van vijf focusgroepen waarin in verschillende verhoudingen waarschijnlijke stemmers en niet-stemmers met elkaar in discussie gingen over politiek.

De interviews en groepsgesprekken vonden in het najaar van 2001 plaats, toen de raadsverkiezingen van 6 maart en de kamerverkiezingen van 15 mei 2002 nog ver weg waren. Pim Fortuyn was nog helemaal geen onderwerp van discussie. In december 2001 werden de ruwe resultaten van het onderzoek aangeboden aan het ministerie van

Binnenlandse Zaken. In de maanden daarna werkten we aan de publicatie, die zo'n maand voor de kamerverkiezingen uit zou moeten komen omdat politiek en publiek zich op dat moment wel erg grote zorgen zouden maken over het aanstaande nieuwe dieptepunt in de opkomst. Op zijn laatst bij de raadsverkiezingen werd duidelijk dat een lage opkomst niet de grootste zorg zou worden van de aanstaande kamerverkiezingen (de opkomst werd 78,9%: hoger dan de 73,3% van vier jaar eerder, maar misschien toch laag gezien de bijzondere omstandigheden). Gelukkig bleek het mogelijk om begin april de geïnterviewden van enkele maanden eerder telefonisch te benaderen met de vraag wat ze bij de raadsverkiezingen hadden gedaan en op 15 mei dachten te gaan doen. De resultaten van die belronde zijn in het slothoofdstuk opgenomen. Na 15 mei heeft Peter de Greef de geïnterviewden nogmaals gebeld met de vraag wat ze bij de kamerverkiezingen hadden gedaan. De antwoorden zijn te vinden op de website van het SCP (www.scp.nl). Daar is ook de publicatie zelf te bestellen en elektronisch beschikbaar. Ik zal de bevindingen

foto Rien van der Leeden

gen hier niet proberen evenwichtig samen te vatten. Ik beperk me tot drie resultaten, twee suggesties voor de politiek en een nabeschouwing voor onderzoekers.

Drie resultaten

1. Cynisme is niet erg typerend voor niet-stemmers. Met clusteranalyses van respondenten van bevolkingsenquêtes die zeggen niet te gaan stemmen kunnen vier groepen niet-stemmers worden onderscheiden: *oudere politieke cynici* (31% van de niet-stemmers in de jaren negentig), gekenmerkt door weinig sociale en politieke betrokkenheid, veel ontevredenheid en geringe geneigdheid tot protest; *jongere politieke cynici* (26%), gelijk de eerste groep maar meer geneigd tot protest; *politiek onbekommerden* (26%), politiek ongeïnteresseerd maar ook niet negatief; en *politiek betrokkenen* (16%) die negatieve opvattingen over de politiek combineren met interesse en activiteit. Aan het stereotiepe beeld van de ontevreden en passieve niet-stemmer wordt voldaan door de groepen cynici. Ze zijn

in de meerderheid, maar niet overweldigend. De andere twee groepen tonen niet-stemmers die juist vaker tevreden of geëngageerd zijn dan de gemiddelde stemmer. Het massaal bij niet-stemmers veronderstelde cynisme blijkt in de interviews en focusgroepen bovendien niet zo'n simpele eigenschap te zijn. Het is wel de kortste samenvatting van veel individuele teleurstellende ervaringen met politiek, maar niet het hele verhaal. In de gesprekken tussen stemmers en niet-stemmers blijkt een cynische manier van praten besmettelijk te zijn, maar cynisme voorspelt slecht wie wel of niet gaat stemmen.

2. De norm dat je moet gaan stemmen geldt nog steeds. Dat de norm nog volop leeft komt zowel naar voren uit antwoorden op enquêtevragen als uit de groeps gesprekken. De ondervertegenwoordiging van niet-stemmers in enquêtes en de moeite die het ons kostte om niet-stemmers te rekruteren voor interviews en focusgroepen wijzen ook op het voortbestaan van de norm. Wel lijkt ze bij jongeren minder te leven dan bij ouderen. Om het

niet gaan stemmen te verklaren of te legitimeren, lijkt het verdwijnen van de oude norm dat je hoort te gaan stemmen minder belangrijk dan de opkomst van de moderne norm dat je bewust en goed geïnformeerd moet stemmen. Dat laatste is vaak te veel gevraagd.

3. De scheidslijn tussen stemmen en niet-stemmen is flinterdun. De totale voorspellingskracht van allerlei kenmerken in ons enquêteonderzoek om stemmers en niet-stemmers te onderscheiden, blijkt gering. In de focusgroepen kan uit de discussiebijdragen vaak niet worden opgemaakt of mensen wel of niet van plan waren te gaan stemmen. Bij de latere telefonische benadering van de geïnterviewde 'overtuigde niet-stemmers' blijken er velen onder invloed van de bijzondere omstandigheden alsnog geneigd om te gaan stemmen.

Twee lessen

1. Praten helpt. In de focusgroepen gaven diverse deelnemers die als niet-stemmers waren geselecteerd aan het einde van het gesprek aan dat ze door de discussie waren gaan twijfelen. 'Misschien ga ik toch wel stemmen. Het is toch wel interessant als je er zo over praat.' 'Ik dacht dat ik er weinig van wist, maar als ik jullie zo hoor, dan denk ik: dat wist ik ook wel.' 'Dan hoor je allerlei argumenten, waar je over na moet denken. Duidelijker dan op tv. Dus daar ga je toch over nadenken.' Het punt is niet dat niet-stemmers door een bepaald argument plotseling worden overtuigd van hun ongelijk. Cruciaal lijken de ervaringen dat andere 'gewone mensen' politiek blijkbaar belangrijk vinden en dat men als leken zinvol met elkaar over politiek kan praten. Politiek als gemeenschappelijke zorg van onbekende medeburgers wordt positief gewaardeerd (waarbij ouderen wel weer veel meer behoefte lijken te hebben om met elkaar in gesprek te gaan en elkaar te overtuigen) en de onwetendheid van de medeburgers is een hele geruststelling gezien de genoemde moderne norm van het bewust stemmen.

2. Gewoon stemmen vraagt van burgers te veel en te weinig. Een terugkerend argument in de focusgroepen tegen stemmen bij gewone verkiezingen is dat je een heel pakket opvattingen moet steunen, inclusief allerlei punten waar je niks van weet of het niet mee eens bent. Bij een referendum zou je kunnen stemmen over zaken die je belangrijk vindt en waar je echt een mening over hebt. De voorkeur voor 'echte keuzen' gaat in de groepsgesprekken gepaard met een grote consensus over mislukkend beleid en falende politici. Vaak zonder tegenspraak en argumentatie, laat staan een weging van strijdige belangen of onderkenning van ongewenste neveneffecten stapelt men voorbeelden van wat er fout gaat in de politiek. Als toeschouwers van de politiek is men afwisselend spottend, oprecht vol onbegrip en soms vervuld met enig mededogen met de politici die er ook niets aan kunnen doen. Misschien zijn deze burgers te verleiden tot iets minder spot en iets meer mededogen, maar als buitenstaanders kunnen ze niet veel meer begrip voor politieke problemen opbrengen. Uitbreiding van mogelijkheden om een stem uit te brengen verandert daar niets aan. Nodig zijn eerder vormen van representatieve democratie, die groepen bur-

gers dwingen tot discussie en belangenafweging. Daarvan mag men niet alleen een meer bevredigende participatie voor de direct betrokkenen verwachten, maar misschien ook een vermindering van de verwende en cynische houding waartoe de toeschouwersrol in de democratie aanleiding geeft.

Een nabeschouwing

Door het gebruik van verschillende methoden van informatieverzameling zijn we wel veel te weten gekomen over niet-stemmers, maar het bleek niet goed mogelijk om met de verschillende bronnen tot een lopend verhaal te komen. Dat komt voor een belangrijk deel omdat het enquêtemateriaal er al lag en dit weinig gegevens over electoraal gedrag en nauwelijks iets over electorale motivaties bevatte. Het was niet mogelijk om eerder geënquêteerden opnieuw te benaderen voor een gesprek.

Het is heel waarschijnlijk dat we met de verschillende methoden verschillende soorten 'niet-stemmers' beet hebben gehad. Mensen die niet gaan stemmen omdat ze dat vergeten, geen tijd hebben of hun oproepkaart kwijt zijn, waarschijnlijk een belangrijk deel van de echte niet-stemmers, komen in het hele verhaal niet voor: in de enquête en tegen het selectiebureau en de interviewer zeggen ze waarschijnlijk wel te gaan stemmen. Daarnaast zullen er mensen zijn die bij een enquêtevraag wel aangeven dat ze (dit keer) waarschijnlijk niet gaan stemmen, maar zichzelf toch niet zien als een structurele niet-stemmer en geen zin hebben om zich als zodanig te gaan verantwoorden. Voor de interviews zijn niet-stemmers strenger geselecteerd dan voor de focusgroepen. Het ligt voor de hand dat daarom nogal overtuigde niet-stemmers zijn geïnterviewd, mensen die het niet erg vinden om als niet-stemmer te worden geboekstaafd en die waarschijnlijk ook meer over hun beslissing hebben nagedacht.

De geïnterviewden vulden voor het gesprek een vragenlijstje in met daarop de vragen die werden gebruikt om waarschijnlijk niet-stemmers uit de bevolkingsenquêtes in groepen in te delen. Er werd ook naar gestreefd om de groepen enigszins in overeenstemming met hun omvang in het enquêtemateriaal te vertegenwoordigen. Dat laatste lukte niet. Hoezeer we ook op zoek gingen naar 'cynici', volgens de vragenlijstjes bleven we een sterke oververtegenwoordiging van 'onbekommerden' en 'betrokkenen' houden. Beoordeeld naar de inhoud van de gesprekken niet: daar kwam toch vaak eerder verbittering en afkeer van de politiek uit naar voren dan onbekommerdheid en engagement. Waarom paste de indeling met enquêtevragen zo slecht bij de portretten van de geïnterviewden? Drie overwegingen:

- Het juist gegeven argument dat we in de interviews met een wat extremere groep niet-stemmers te maken hebben. Voor ongeïnteresseerde niet-stemmers zullen uitgebreide open interviews over politiek nog vervelender of bedreigender zijn dan enquêtes waarin in ieder geval de antwoordmogelijkheden nog worden aangeboden.
- Mensen geven andere antwoorden als ze voorafgaand aan een gesprek over politiek een kort vragenlijstje invul-

len dan wanneer ze dezelfde vragen zonder vervolg beantwoorden in een lange enquête over allerlei onderwerpen.

▪ De indeling van geënquêteerden deugt niet. Met een scherpere selectie van 'echte' niet-stemmers (niet slechts mensen die in het geval van Kamerverkiezingen op dat moment waarschijnlijk niet zouden gaan stemmen) en met specifiekere vragen over politieke en electorale gedragingen en opvattingen, hadden we dichter in de buurt kunnen komen van de niet-stemmende geïnterviewden.

Waarschijnlijk spelen alle drie factoren een rol. Afgezien van de enigszins aan de leeftijd gerelateerde polariteit van teleurstelling (ouderen) versus onverschilligheid (jongeren) borrelde er uit de interviews ook geen alternatieve indeling op en indelingen uit eerder, buitenlands onderzoek leken ook slecht te passen. Al met al boden de interviews wel een mooi inzicht in de leefwereld en politieke onvrede van een aantal niet-stemmers, maar was er moeilijk iets algemeen over te zeggen. Dat was makkelijker bij de gespreksgroepen, niet alleen omdat je bij $n=5$ makkelijker nadenkt over overeenkomsten en verschillen dan bij $n=26$, maar ook omdat de deelnemers van de groepen al pratend zelf al proberen te veralgemeniseren. Aanvankelijk hadden we dan ook twijfels bij de publicatie van de op zich fraaie portretten van de geïnterviewde niet-stemmers. Wat zeggen ze, wat is de representativiteit, zijn ze niet 'te journalistiek'? Later, toen het SCP het verwijt kreeg dat het onvoldoende oog had voor de 'al veel langer bestaande onderstroom van politieke onvrede' en dergelijke en er met enige goede wil in de interviews een voedingsbodem voor de electorale turbulentie van het voorjaar van 2002 te ontdekken was, waren er minder twijfels over het nut van publicatie, maar het probleem van de representativiteit van de interviews en de relatie tot enquêtegegevens is er natuurlijk niet minder om. Hier is veel te winnen door personen voor interviews en ook focusgroepen te halen uit de populatie eerder geënquêteerden. In een ander onderzoek hebben we dat gedaan. Eerst zochten we in ons enquêtemateriaal statistisch naar groepen en vervolgens selecteerden we uit de respondenten die toestemming hadden gegeven om nog een keer benaderd te worden, interessante mensen voor gesprekken. In die gesprekken verwonderden onderzoeker en onderzochte zich vervolgens regelmatig over de antwoorden die in de enquête werden gegeven, maar dat is heel nuttig. Niet alleen krijgt de onderzoeker beter inzicht in gebreken van zijn vragenlijst, maar ook in de relativiteit van de gemaakte onderscheidingen: op één vraag 'niet-stemmers' onderscheiden die normaal eigenlijk altijd gaan stemmen, 'vrijwilligers' die al tijden niets meer doen, etc. Met een enquêtevraag onderscheid je groepen en voor je het weet geloof je dat je een echte scheidslijn hebt aangebracht.

Paul Dekker is medewerker van het Sociaal en Cultureel Planbureau en deeltijdhoogleraar bij het instituut Globus van de Universiteit van Tilburg.

symposium JAREN VAN ONDERSCHIED

Op vrijdag 22 november 2002 zal op de Universiteit Utrecht het Symposium 'Jaren van Onderscheid' plaatsvinden, ter gelegenheid van het afscheid van Harry Ganzeboom van het Interuniversitair Centrum voor Sociologie ICS.

Op deze dag staan trends in Cultuur en Ongelijkheid centraal. In welke mate zijn in de afgelopen 20 jaar culturele onderscheidingen onder de bevolking veranderd en welke gevolgen heeft dit gehad voor de maatschappelijke positie van verschillende bevolkingsgroepen?

Er wordt gewerkt in workshops getiteld

- 'Kunstonderwijs en Cultuurparticipatie'
- 'Sociale Status en Cultuurparticipatie'
- 'Cultureel Kapitaal en Statusverwerving'.

Sprekers hierin zijn onder meer Folkert Haanstra, Marie-Louise Damen, Marc Verboord, Ineke Nagel, Jos de Haan, Matthijs Kalmijn, Nan Dirk de Graaf en Paul de Graaf.

Het symposium start om 10.15 uur met workshops en wordt om 16.45 uur afgesloten met een voordracht van Harry Ganzeboom, met aansluitend een receptie. Uit de bijdragen aan het symposium wordt een boek samengesteld.

Voor meer informatie kunt U contact opnemen met Mariëlle Bedaux, e-mail M.Bedaux@fss.uu.nl of tel. 030-2532101.

Op de grens van twee werelden

Andries Hoogerwerf

Sinds enkele tientallen jaren bepalen internationale modes grotendeels het politieke klimaat. In de jaren zestig en zeventig was er de nieuw-linkse stroming die bij velen de vorm van het neomarxisme aannam. In de jaren tachtig en negentig volgde het neoliberalisme onder de leus 'Meer markt, minder overheid'. En nu is er dan nieuw rechts, het neoconservatisme van 'Nederland is vol, althans druk'.

Nieuw links en het neomarxisme waren een poging tot een antwoord op het racisme, de oorlog in Vietnam, de koude oorlog en de als autoritair ervaren maatschappelijke structuren. Het neoliberalisme was een reactie op economische stagnatie, de gegroeide belasting- en premiedruk en de bureaucratie van de verzorgingsstaat. De nieuwrechtse beweging is vooral een reflex op de immigratie en de - ook los daarvan - gegroeide criminaliteit.

Het neomarxisme kreeg vooral steun bij studenten en academici, in het bijzonder in de sociale wetenschappen. Het neoliberalisme vond in het bijzonder weerklank bij ondernemers, economen en de bezittende klasse. Nieuw rechts rekruteert zijn aanhang deels uit de met geld smijgende nouveaux riches en deels uit gefrustreerde en apolitieke minder gesitueerden.

De achterban van nieuw rechts kenmerkt zich niet alleen door een andere ideologie, maar ook door een andere emotionaliteit. De spelverruwing heeft nu ook de politiek bereikt. Er is een neiging tot politieke paranoia en hysterie, uitingen van haat en het dreigen met dodelijk geweld tegen politici. De vrees dat de verworven welstand en de eigen culturele identiteit door vreemdelingen en links worden bedreigd, lijkt daarbij een grote rol te spelen.

Elke politieke golfbeweging kent ook haar meelopers en conformisten, die met de wolven in het bos meehuilen. Een klassiek voorbeeld is de antirevolutionaire oud-premier Colijn, die in juni 1940 in zijn brochure *Op de grens van twee werelden* ertoe opriep de nieuwe orde van het nationaal-socialisme te aanvaarden.

In de jaren zestig en zeventig waren er universitaire docenten en anderen die verklaarden dat 'alleen de marxistische wetenschap' het juiste inzicht bood. In de periode van het markt-

denken verkondigden managers, consultants en journalisten dat de samenleving niet maakbaar is, behalve dan door de nieuwe ondernemende mens. Het nieuwrechtse tijdvak heeft zijn eigen prietpraat: de 'nieuwe politiek', 'duidelijkheid en daadkracht', geen multiculturele samenleving, wel een streng vreemdelingenbeleid.

Ook nu zijn er weer naïeve meelopers. Journalisten met een voorliefde voor sensatie en spektakel boven genuanceerde informatie hebben de verkiezingszege van de LPF mede mogelijk gemaakt. Voorzitter Braks (CDA) van de Eerste Kamer plaatst de oprichter van de LPF op één lijn met Erasmus. De trendy bestuurskundige Roel in 't Veld pleit voor afschaffing van de volksvertegenwoordiging. Consultant Peter Cuyvers, die van de PvdA naar het CDA is overgestapt, schrijft dat het opgeven van een links gelijkheidsdenken niet asociaal is en niet tot een harde maatschappij leidt.

Opmerkelijk is in dit geheel de rol die het CDA speelt.

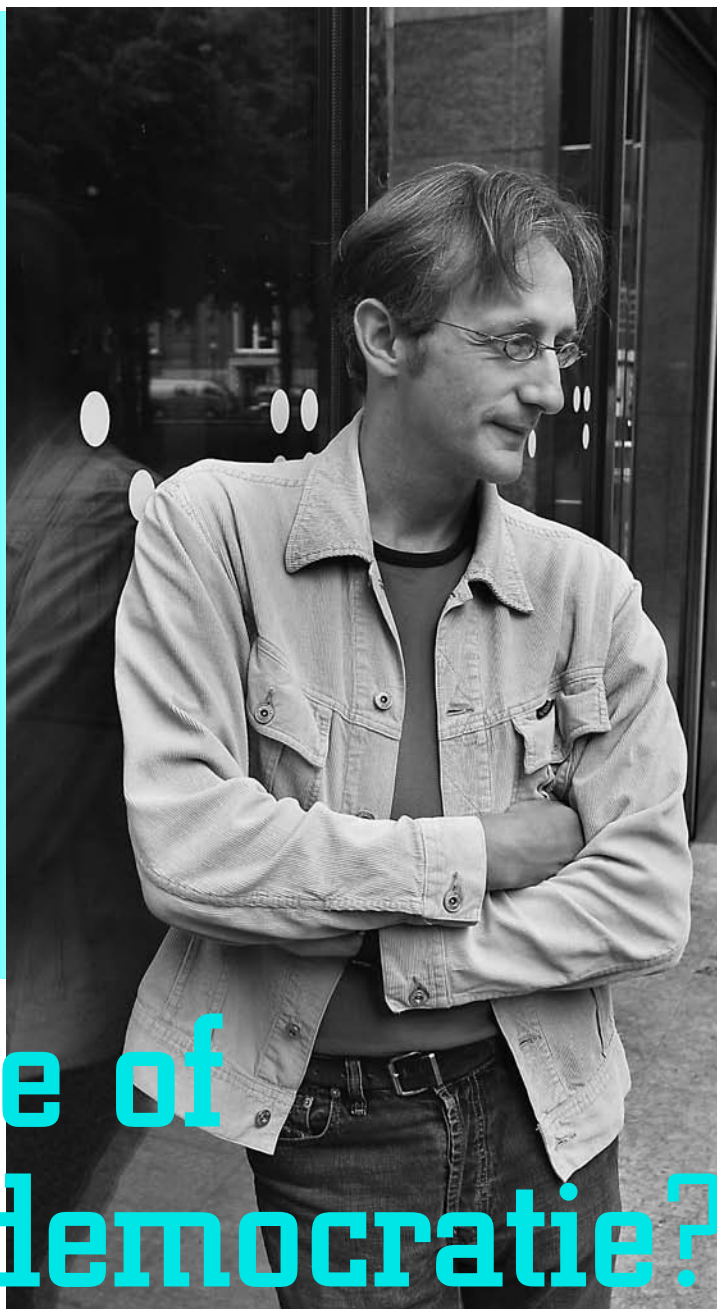
Van alle fractieleiders heeft Balkenende in de verkiezingstijd de minste kritiek, en vooral de minst principiële kritiek, op 'het gedachtegoed' van de LPF naar voren gebracht. Wel sprak hij zich tegen de wenselijkheid van de multiculturele samenleving uit. Van de oorspronkelijke christelijke ethiek die opkomt voor vreemdelingen, armen en andere verschoffelingen is in het tegenwoordige CDA weinig of niets te bespeuren. Temeer omdat de partij in alle kerken op een minderheid van de leden steunt, zou het realistisch zijn als zij haar naam in Conservatief Democratisch Appel zou veranderen.

Ook nieuw rechts gaat eenmaal voorbij. Maar zolang het duurt, kan het aan de verdraagzaamheid, de sociale rechtvaardigheid en het milieu ernstige schade toebrengen. Bovendien lijkt een doordachte aanpak van de reële problemen rond de verzorgingsstaat, de rechtsstaat, de politieke democratie en de criminaliteit te ontbreken.

Van sociale wetenschappers mogen we verwachten dat zij ook onder nieuw rechts met een koel hoofd hun taken vervullen en niet bang zijn een gegronde kritiek op de heersende politieke waan uit te oefenen.

Joop Ellemers plaatste in de vorige aflevering van *Facta* een aantal kanttekeningen bij het door Paul 't Hart in zijn boek *Verbroken verbindingen* geïntroduceerde begrip inquisitiedemocratie. Zij zetten hieronder de discussie voort.

Paul 't Hart

Reflectieve of inquisitiedemocratie?

Politieke herinnering, veroordeling en verwerking van 'aanvechtbaar verleden'

Een reactie op Ellemers

Paul 't Hart

Ik maak graag gebruik van de gelegenheid die de redactie van *Facta* mij bood om te reageren op de bespreking van mijn boek *Verbroken Verbindingen* door J.E. Ellemers. Dat boek gaat over de vraag hoe en waarom het verleden zo selectief doorwerkt in hedendaagse politiek-bestuurlijke processen. Ik zie dat als een probleem omdat ik ervan uitga dat de kwaliteit van het openbaar bestuur is gediend bij het leggen van productieve, reflectieve verbindingen tussen (beelden van) het verleden, het heden en de toekomst van maatschappelijke en politiek-bestuurlijke kwes-

ties. Het boek beschrijft eerst hoe het institutionele geheugen van politiek en overheid in elkaar zit. Het spitst zich vervolgens toe op de politisering van het verleden: wat gebeurt er als bepaalde delen van het verleden (opnieuw) worden herinnerd en geproblematiseerd? Welke actoren en instituties spelen daarbij een rol, hoe reageren bestuurders op lastige vragen over het verleden, en wat betekent dit voor het leervermogen van de overheid? Tot slot wordt de thematiek van het gepolitiseerde verleden in het bredere perspectief geplaatst van uiteenlopende sociologische

visies op de aard en betekenis van tijd en tijdsbeheersing in (publieke) instituties.

Ellemers wijdt het grootste deel van zijn bespreking aan het concept 'inquisitiedemocratie', dat terugkomt in de ondertitel van het boek (*Over de politisering van het verleden en de dreiging van een inquisitiedemocratie*) en dat op 5 van de in totaal 158 pagina's nader wordt geduid. De bespreking is daarmee wat uit balans: het overgrote deel van het boek krijgt in de recensie veel minder aandacht. Dat doet evenwel niets af aan het belang van de vragen die Ellemers stelt en die ik - vrij vertaald - als volgt groepeer:

1. Hoe gelukkig is het om de termen 'inquisitie' (onderzoek door de kerkelijke overheid, op autoritaire en bloedige wijze uitgevoerd) en 'democratie' (een vreedzaam, door rechtstatelijke normen begrensd politiek proces) met elkaar te verbinden? Er wordt zo immers een beladen begrip geconstrueerd, dat wordt gebruikt om kritisch onderzoek naar handelingen van de overheid de connotatie van een brute 'ketterjacht' te geven.
2. Is er empirisch gezien wel sprake van een tendens tot verscherpte controle op het doen en laten van politieke bestuurders, ambtenaren en overheidslichamen, waarvan de 'inquisitiedemocratie' dan het extreme uiteinde zou vormen. En als daarvan sprake is, hoe komt dat dan? Hoe is de selectiviteit van de (retrospectieve) democratische controle op de overheid te verklaren? Meer in het bijzonder: hoe komt het dat slechts een relatief beperkt aantal misstanden uit het verleden uitgroeit tot heuse affaires?

Dit zijn stuk voor stuk zinvolle vragen. Ellemers' kritiek op het boek is niet dat het deze vragen (met name vraag 2) over het hoofd ziet, integendeel. Hij vindt echter dat ik onvoldoende bijdraag aan de beantwoording ervan. Ik zal ze successievelijk behandelen.

Beladen term

Ellemers staat niet alleen in zijn verwondering over het combineren van de termen inquisitie en democratie tot een suggestief, beladen concept. Ik heb van verscheidene kanten te horen gekregen dat het ook een onsje minder had gemogen. Volgens Rosenthal (mondelinge communicatie) draag ik hiermee onbedoeld bij aan de voortgaande 'vergroving' van de manier waarop er in Nederland over politiek en openbaar bestuur wordt gedacht en gesproken. In krantenkoppen, commentaren en columns regent het krijgstermen en geweldsmetaforen: politici worden regelmatig 'aan een kruisverhoor onderworpen', 'op de pijnbank gelegd', 'aan de schandpaal genageld', 'opgeofferd', 'overvallen' en 'afgemaakt'. Politici doen hieraan overigens zelf naar hartelust mee. Zij verkondigen 'oorlogen' tegen ongewenste verschijnselen als terrorisme (begrijpelijk), drugs (aanvechtbaar) en hondenpoep (disproportioneel). Zij houden 'krijgsberaad', zij ontwikkelen 'strategieën' en ga zo maar door.

Het is de vraag of sociale wetenschappers zich moeten laten meevoeren op deze semantische stroom of zich er juist aan moeten onttrekken. Het antwoord ligt voor de hand. De empirische analyticus kiest weloverwogen

en precieze termen, die het mogelijk maken om zelfs de meest beladen en emotionerende processen koel en afstandelijk te onderzoeken. Helaas leidt die op zichzelf juiste keuze tot veel bloedeloze en voor buitenstaanders volstrekt onbegrijpelijke verhandelingen. In dit boek, dat niet bedoeld is als empirische studie maar meer als een voor een breed publiek leesbare, uitsluitend op literatuuronderzoek gebaseerde verkenning van een mijns inziens belangwekkend fenomeen, veroorloof ik mij wat meer vrijheid dan ik me kan permitteren in het gemiddelde, door slechts enkelingen gelezen *scholarly journal*. Dat schrijft lekker weg. En dan is er opeens zo'n term als inquisitiedemocratie, die goed uitdrukt wat ik op dat moment wilde signaleren. Mijn redenering was - en is - dat het natuurlijk essentieel is om in een democratie *checks and balances* te hebben op de uitoefening van de overheidsmacht, maar dat we onze ogen niet moeten sluiten voor (onbedoelde) excessen van democratische controle en verantwoording. Controle op publieke macht moet veelvormig, veelzijdig en veelomvattend zijn, maar ook proportioneel, evenwichtig en fair. Ik kan mij daarbij niet aan de indruk onttrekken dat er tegenstrijdige ontwikkelingen aan de gang zijn.

Tanden

Aan de ene kant is er sprake van toenemende veelvormigheid en omvattendheid van verantwoordings- en controlemechanismen in en rond de overheid. Er is sprake van institutionalisering van allerlei vormen van wets- en beleidsevaluatie. De Algemene Wet Bestuursrecht vormt een handvat om het bestuur de maat te nemen waar het zijn bejegening van burgers betreft. Daarnaast hebben respectabele Hoge Colleges van Staat de afgelopen decennia meer 'tanden' gekregen. Zo heeft de Algemene Rekenkamer met succes zijn taakopvatting verbreed en heeft de Nationale Ombudsman onder Oosting duidelijk aan gezag gewonnen. Het parlement heeft meer werk gemaakt van zijn controlerende taak, als we althans afgaan op enkele uiterlijke symbolen daarvan, zoals aantallen Kamervragen, onderzoeken en enquêtes, alsmede de instelling van een nieuwe vorm van controle, de VBTB-dag. Ook de parlementaire pers is in omvang sterk gegroeid. Op tal van beleidsterreinen zijn (semi-)onafhankelijke toezichthouders ontstaan, zoals de NMA, de OPTA, de Raad voor de Transportveiligheid en de Inspectie VenW. Vanuit Brussel volgen de Europese Commissie en, desgevraagd, het Europese Hof van Justitie het doen en laten van de Nederlandse regering met een kritisch oog in het licht van de Europese regelgeving. Daarnaast worden bestuurders in toenemende mate geconfronteerd met allerlei vormen van op papier 'zachte' (want niet-juridische) maar in de praktijk o zo harde (want psychologisch gevoelige) vormen van visitatie, peer review en scorelijsten (variërend van de Trouw- en Elsevier-enquêtes in onderwijsland tot veelbesproken ranglijsten van de OECD of de landenrapporten van de Economist).

Er kijken dus meer en indringender ogen mee over de schouders van de overheid. Dat is op zichzelf verheugend. Ik signaleer echter ook een tweede trend, die de heilzame werking van bepaalde controlemechanismen ondermijnt:

de groei van gemakzuchtige, vooringenomen en soms uitgesproken hypocriete oordeelsvorming over de overheid. *Gemakzuchtig* slaat op het ongerefleeteerd hanteren van simplistische beoordelingscriteria zoals doelbereiking (hoe relevant als maatlat zijn tien jaar tevoren in beleidsnota's geformuleerde beleidsdoeleinden, die soms bovendien abstract, symbolisch en onderling tegenstrijdig zijn?) en efficiency (bij veel overheidstaken is het van veel groter belang dat bepaalde maatschappelijke effecten worden bereikt en niet of er zo goedkoop mogelijk wordt gewerkt. Sterker nog: het efficiencystreven staat de maatschappelijke effectiviteit van veel publieke diensten juist in de weg).

Van *vooringenomenheid* is sprake wanneer de overheid het voordeel van de twijfel al bij voorbaat heeft verloren. Er ontstaat dan een situatie waarin het controlerend forum de bewijslast omdraait: in plaats dat het moet aantonen dat bepaalde gezagsdragers of diensten het in hen gestelde vertrouwen niet waard zijn, dwingt het hen tot het omgekeerde, namelijk aantonen dat zij het wel waard zijn.

Zo van: Peper heeft gerommeld met declaraties; Peper is bestuurder; andere bestuurders zullen ook wel gerommeld hebben met declaraties; laten we daarom met de Wet Openbaarheid Bestuur in de hand alle reiskostendeclaraties van alle bewindspersonen en secretarissen-generaal opeisen. Dan moeten zij maar laten zien dat ze niet hebben gerommeld (ik verzin dit niet).

Van *hypocrisie* in de beoordeling van het functioneren van overheden is sprake wanneer het controlerend forum de gezagsdragers nu met andere maten meet dan het deed op het moment dat tot een bepaald, later omstreden geraakt beleid werd besloten. De RSV-enquête vormt hiervan nog steeds een treffend voorbeeld: hetzelfde parlement dat in 1983 Van Aerdenné en EZ slappe knieën richting het RSV-concern verweet, had zelf jarenlang aangedrongen op overheidssteun voor de Nederlandse scheepsbouw ter voorkoming van massa-ontslagen. Ook toen was al bekend dat de productiekosten van de Europese concerns simpel-

weg niet concurrerend waren op de wereldmarkt en dat RSV op termijn tot de ondergang was gedoemd.

In mijn beleving was de inquisitie precies dat: gemakzuchtig, vooringenomen en hypocriet. Zij was dat in extreme mate. In die zin vormt zij een ideaaltipe voor een bepaalde manier van het uitoefenen van oordeelsvormende taken, dat kan dienen als ijkpunt om de taakopvatting en werkwijze van hedendaagse controle-instanties de maat te nemen. Dan zal na verloop van tijd blijken of en hoe de tweede bovengenoemde ontwikkeling doorzet. Ellemers heeft niettemin volstrekt gelijk als hij constateert dat de inquisitie onderdeel was van (kerkelijke) overheidsmacht die de burgers 'controleerde', terwijl het mij juist om het tegendeel gaat: de controle op de overheidsmacht namens burgers, uitgevoerd door democratisch en professioneel gelegitimeerde instituties.

Toename

De term inquisitiedemocratie wordt nog problematischer wanneer we de onderzoeksmethoden en sanctiemogelijkheden van de inquisitie vergelijken met die van hedendaagse controle-instanties. Ellemers wijst er net als bijvoorbeeld Van Thijn op dat er in Nederland zo weinig politieke of andere 'koppen rollen' (ik kan het niet laten) na schandalen en affaires. Hij wil graag meer objectieve maatstaven zien om vast te stellen of er sprake is van een toename van 'inquisitiedemocratie'. Dat lijkt me een zinnig, maar moeilijk uitvoerbaar streven. Laat ik proberen enkele observaties en gedachten aan te dragen om Ellemers tegemoet te komen en tegelijkertijd aan te geven hoe lastig 'meetbaar' bepaalde reëel bestaande verschijnselen op dit terrein zijn:

a. De focus op de ultieme sanctie (vertrek van een bewindspersoon) als maatstaf voor 'inquisitiedemocratie' is veel te beperkt. Van Aerdenné mocht na de RSV-enquête bijvoorbeeld weliswaar blijven zitten, maar was vanaf dat moment - daar gaan we weer - 'aangeschoten wild'. Zo verging het vele bewindslieden die met affaires te maken kregen: zij mochten formeel in functie blijven, maar waren feitelijk beroofd van het politieke gezag dat onmisbaar is om op hun positie effectief te kunnen zijn. Paarse voorbeelden daarvan zijn de ministers Voorhoeve (na Srebrenica) en Sorgdrager (na onder meer het PG-conflict). Politisering van hun verleden kost ministers in Nederland zelden de kop, maar wel hun slagkracht.

b. De focus op politieke gezagsdragers is eveneens te beperkt. Simpel gezegd: achter iedere zittende bewindspersoon staan een of meerdere geslachte offerde (top)ambtenaren. De ministeriële verantwoordelijkheid is in Nederland steeds meer opgevat in termen van schuld-aansprakelijkheid. Bewindspersonen achten zich als persoon alleen nog maar verantwoordelijk voor overheidsdaden of -nalatigheden waarvan zij hebben geweten en die zij hadden kunnen beïnvloeden. Dat is een verandering ten opzichte van het bedoelde constitutionele principe, waarin sprake is van risicoaansprakelijkheid: de minister is als ambtsdrager aanspreekbaar en verantwoordelijk voor het doen en laten van alle onder hem geplaatste

ambtsdragers, nu en in het verleden. Denken in termen van schuldaansprakelijkheid biedt bewindspersonen ontsnappingsmogelijkheden in geval van botsingen met het parlement. Zij kunnen betogen dat zij niet goed zijn geïnformeerd door hun ambtenaren, bij wie de eigenlijke verantwoordelijkheid voor het desbetreffende falen ligt. De vraag naar verantwoording wordt dan vervormd tot een forensisch zoekproces naar wie binnen de ambtelijke hiërarchie wat wanneer hebben geweten en wat zij hebben gedaan om hun bewindspersonen daarvan te informeren. Die ontsnappingsmogelijkheid is in ruime mate benut de afgelopen jaren. Naarmate controle-instanties indringen en minutieuzer vragen naar fouten en misstanden in het overheidsoptreden zijn bewindspersonen er vaker en vaker toe overgegaan zich te beroepen op ambtelijk falen, en hebben zij het noodzakelijk geacht hun woorden kracht bij te zetten door ambtenaren uit hun ministeries of daaronder ressorterende diensten op een zijspoor te zetten. Ik kan geen cijfers produceren. Het gaat om subtiele processen: er verstrijkt soms welgekozen tijd tussen schandaal en sanctie en er worden tal van fraaie, gezichtsbehoud biedende redeneringen bedacht om de oorzaak-gevolgrelatie tussen politiek schandaal en ambtelijke overplaatsing te verbloemen. Het fenomeen is mij echter door vele respondenten in een recent onderzoek naar politiek-ambtelijke verhoudingen bij de rijksoverheid genoemd ('t Hart e.a., 2002).

c. Alle beschouwingen over de rol van de massamedia in de politiek wijzen op hun toegenomen aantal, hun groeiende onderlinge concurrentie en hun sterk gegroeide invloed (Brants, 2000). Gezaghebbende nieuwscommentatoren, politieke verslaggevers in strategische posities (zoals Den Haag Vandaag en NOVA), talkshowpresentatoren, volhardende onderzoeksjournalisten en een enkele semi-journalistieke nar (bijvoorbeeld Jan Mulder) hebben de macht om politieke en ambtelijke reputaties te maken en te breken. Hun nieuwsinstincten, hun persoonlijke sym- en antipathieën en hun kuddegedrag zijn in hoge mate bepalend voor het beeld dat burgers (kiezers inclusief) zich vormen van het politieke bedrijf. Als een bestuurder, om wat voor reden dan ook, de sympathie van journalistieke 'opinieleiders' - de term is op zichzelf al verontrustend - heeft verspeeld, zal zijn reputatie vroeg of laat afbladderen. Misstappen van hem of de diensten waarvoor hij verantwoordelijk is, zullen groter worden geschreven dan die van andere, populairdere gezagsdragers. Die krijgen het voordeel van de twijfel en komen desnoods weg met een keer 'sorry' zeggen (zoals Wijers bij de Securitel-affaire). Ik ben het dus eens met Ellemers' these van de pers als 'vijfde macht' - een macht die niet is ingebed in een stelsel van *checks and balances* (zie ook Rosenthal, 2001)

d. De voortschrijdende juridisering van het openbaar bestuur is uitputtend beschreven. De komst van de Algemene Wet Bestuursrecht is daarvan een bekend voorbeeld. Zij bindt de overheid aan strakke termijnen, besliscriteria en bejegeningregels. Treedt zij die met voeten, dan kunnen de burgers verhaal halen bij de rechter. Momenteel woedt opnieuw de discussie over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van overheidsdienaren en overheids-

diensten (naar aanleiding van de zgn. Pikmeerarresten van de Hoge Raad, maar vooral gevoed door de bestuurlijke perikelen rond de rampen in Enschede en Volendam). Het is zeker niet denkbeeldig dat er straks bestuurders en ambtenaren in de cel belanden voor daden die zij in functie hebben begaan of nagelaten. Parallel daaraan ontwikkelt zich jurisprudentie over de financiële aansprakelijkheid van de overheid en zien we een groei van miljoenenclaims, ook in geval van decennia- of eeuwenoude kwesties (zoals de slavenhandel).

e. Combineer de bovengenoemde ontwikkelingen en men ziet wat degenen die zich blindstaren op de zogenoemde 'sorrydemocratie' niet zien, maar wel het politiek-psychologisch klimaat bepaalt waarin hedendaagse bestuurders functioneren: een cultuur van angst. Het is de angst voor negatieve pers, de angst voor kritische onderzoeksrapporten, de angst voor lastige Kamervragen, de angst voor politiek gezichtsverlies, de angst voor wankelmoe-dige superieuren, de angst voor juridische aansprakelijkheid. Omdat de angst regeert, komen de bestuurders die zich eraan onderwerpen niet aan volwaardig regeren toe. Zij anticiperen en reageren - op slecht nieuws. Zij overleven door risico's te identificeren, te mijden en te bestrijden.

Samengevat: Iedereen denkt dat Haagse gezagsdragers zich comfortabel nestelen in het pluuche, met het parlementair monisme als verzekeringspolis op zak. De realiteit is in veel gevallen een hele andere. Dat we daarmee nog ver af zijn van een 'inquisitiedemocratie' zoals hierboven nader is omschreven, mag duidelijk zijn. Ik heb in het boek ook niet anders beweerd.

Tot slot van dit onderdeel een geheimpje uit de keuken van de scribeur. De term inquisitiedemocratie is suggestief. Dat heeft Ellemers goed gezien. Juist om die reden wilde de uitgever hem per se in de titel hebben. En wilde de NRC wel een stukje daarover op de opiniepagina. Dat

hielp het boek onder de aandacht te brengen. Zelf hou ik niet zo van dergelijke marketingtechnieken, maar ik wil ook graag dat mensen mijn boek lezen. Ik heb er immers hard genoeg aan gewerkt. Dus heb ik mij laten overtuigen, indachtig de verzuchting van De Toqueville dat 'democratic peoples are passionately addicted to generic terms and abstract expressions' (geciteerd in Nisbet, 1975: 128). En het heeft precies opgeleverd wat ik dacht: de term zong even rond in het Haagse en sommige bestuurders liepen ermee weg. Wat dat betreft heeft Ellemers gelijk: het is een 'gouvernementeel' perspectief, dat soelaas biedt voor bestuurders die zuchten onder de gesel van de meervoudige en onophoudelijke controle. Maar bij de serieuze vakgenoten roept de term gemengde gevoelens op. Waarvan bij dezen akte.

Ellemers werpt de terechte vraag op of er sprake is van een artefact (er zijn meer affaires en schandalen omdat controlerende instanties scherper en wellicht ook 'onredelijker' kijken naar het voorbije en actuele functioneren van de overheid) of van een reëel verschijnsel (er gaat feitelijk meer mis in het openbaar bestuur). Het zou ook te maken kunnen hebben met de ontwikkeling van het 'toedekkend vermogen' van de overheid. Institutionaliseren van transparantie, assertievere controle-instanties, snellere rotatie van politieke en ambtelijke elites, kritischer consumenten van overheidsdiensten - alle zijn kenmerken van de huidige tijd - doen dit vermogen afnemen en dus méér omstreken handelen zichtbaar worden.

De tweede positie moet echter niet bij voorbaat worden uitgesloten, zo stelt Ellemers terecht. Toename van het feitelijk falen van overheden zou onder meer te maken kunnen hebben met de algehele groei van de omvang van de overheidsbemoeienis. Ellemers' hoofdstelling is echter dat deze vraag slechts door ordentelijk empirisch onderzoek kan worden beantwoord. Hij vraagt zich af waarom ik geen quasi-experimenteel onderzoek heb gedaan, waarin ik cases van omstreken en niet-omstreken c.q. succesvol dan wel falend overheidshandelen heb geanalyseerd. Ook een vorige studie van mijn hand (Bovens en 't Hart, 1996) lijdt aan dit manco.

Ellemers heeft gelijk. Wat hij op het moment van schrijven vermoedelijk niet wist, is dat Bovens en ik met anderen

inmiddels een poging hebben gedaan om precies datgene te doen wat hij ons aanbeveelt. Wij hebben zes landen op vier cases (beleidsterreinen met specifieke politiek-bestuurlijke opgaven, te weten: economische herstructurering in de staalindustrie, kostenreductie in de zorg, toezicht op een gedereguleerd bankwezen en crisisbestrijding in de bloedtransfusie) vergeleken. De centrale vraag was in hoeverre van geval tot geval sprake was van programmatisch (lees: beleidsmatige impact) en politiek (lees: politieke steun/kritiek) succes dan wel falen. We hebben de criteria per beleidsterrein geoperationaliseerd. Aan nationale experts werd gevraagd om voor hun land een 'crucial case' te nemen en deze te evalueren met behulp van onze geoperationaliseerde criteria. Het gevonden succes-/faalpatroon moest vervolgens worden geduid in termen van tevoren opgestelde prototypische verklaringen. En wat bleek? Nederland kwam als een van de best geregeerde staten uit de bus. Van inquisitiedemocratie bleek in het onderzoek vrijwel geen spoor, eerder van het tegendeel: wij waren ontsteld hoe gemakkelijk beleidsvoerders in sommige landen bleken weg te komen met verwijtbaar, miljardenverslindend en sociaal destabiliserend overheidsfalen, met name in het toezicht op het bankwezen. Maar let op: het overgrote deel van de cases speelde zich af in de jaren zeventig en tachtig (zie verder Bovens, 't Hart en Peters, 2001). En resultaten behaald in het verleden bieden nu eenmaal geen garanties voor de toekomst. Zeker niet als dat verleden ten prooi valt aan selectieve politisering ('de puinhopen van Paars').

Bronnen

- M. Bovens, P. 't Hart, B. Guy Peters (red.) - *Success and failure in public governance: a comparative analysis*. - Cheltenham : Edward Elgar, 2001
- K. Brants - *Double bind, of de ambivalente relatie tussen media en politiek*. - Leiden : Universiteit Leiden, 2000. - (Oratie)
- P. 't Hart, A. Wille et al. - *Politiek-ambtelijke verhoudingen in beweging*. - Amsterdam : Boom, 2002
- R. Nisbet - *Twilight of authority*. - New York : Oxford University Press, 1975
- U. Rosenthal - De media : machtsuitoefening en controle op de macht. - In: *Bestuurskunde* 10 (2001) 7, p. 292-298

Paul 't Hart is hoogleraar Bestuurskunde, Departement Bestuurskunde, Universiteit Leiden.

Nogmaals: over inquisitiedemocratie

J.E. Ellemers

Naar aanleiding van de reactie van Paul 't Hart wil ik allereerst opmerken dat mijn oorspronkelijke bijdrage niet een 'recensie' was van zijn boek *Verbroken verbindingen*. Zoals ik duidelijk heb uiteengezet, wilde ik niet op het boek als geheel ingaan - waarvan ik heb gezegd dat het 'scherpzinnige en interessante beschouwingen' bevat - maar heb ik mij beperkt tot het door 't Hart geïntroduceerde begrip 'inquisitiedemocratie'. Overigens voeg ik

daaraan toe dat 't Hart weliswaar slechts één paragraaf aan dit begrip wijdt, maar dat de implicaties van wat hij hierover te berde brengt ook in andere delen van zijn boek zijn terug te vinden.

Op één punt zijn wij het snel eens: de term 'inquisitiedemocratie' is om verschillende redenen niet erg gelukkig. Het is niet alleen een 'beladen term' die bijdraagt aan

'vergroving', maar wekt ook verkeerde associaties die in dit geval gewoon niet passen. De argumenten om de term - kennelijk tegen beter weten in - toch te gebruiken ('dat schrijft lekker weg') zijn niet erg overtuigend. De onthulling van 'een geheimpje uit de keuken van de scribent' - met de suggestie dat de term 'inquisitiedemocratie' (mede) werd gekozen om het boek onder de aandacht te brengen - maakt dat niet sterker. Natuurlijk, er is niets tegen om een treffende metafoor te gebruiken. Integendeel: dat kan soms heel verhelderend zijn. Maar het moet wel een passende metafoor zijn.

Belangrijker is echter dat in 't Harts replek - evenals in zijn boek, waarvan hij nu zegt dat het niet bedoeld is als een empirische studie - nogal wat zaken door elkaar lopen.

Een moreel oordeel geven of een verschijnsel analyseren?

Wat mij treft is dat 't Hart het verschijnsel dat hij aanduidt als 'inquisitiedemocratie' vooral op morele gronden beoordeelt en eigenlijk veroordeelt. Hij spreekt over 'de groei van gemakzuchtige, vooringenomen en hypocriete oordeelsvorming over de overheid'. Hij acht het zelfs niet denkbeeldig dat er straks bestuurders en ambtenaren in de cel belanden voor daden die zij in functie hebben begaan of nagelaten. Er heerst, zegt hij, 'een cultuur van angst'. Daarom komen bestuurders niet meer toe aan het 'volwaardig regeren'.

't Hart vindt dit een ongewenste situatie. Hij spreekt zelfs van 'excessen'. Uitgangspunt is bij hem 'de kwaliteit van het openbaar bestuur'. Dat is natuurlijk zijn goed recht. Het lijkt echter alsof hij veel minder oog heeft voor een andere morele vraag: in hoeverre het 'terecht' is dat 'controle-instanties indringender en minutieuzer vragen naar fouten en misstanden in het overheidsoptreden'. Boven-

dien, ook in tweede instantie geeft hij nauwelijks een analyse van het verschijnsel 'inquisitiedemocratie' aan de hand van achterliggende, meer wetenschappelijke vragen *of* dit - al of niet terecht - wel zo is en zo ja *waarom* dit zo is en wat de *effecten* daarvan zijn.

Op de vraag *of* er wel echt sprake is van (toegenomen) 'inquisitiedemocratie' stelt 't Hart nu dat dit soms wel zo is, maar dat het goed beschouwd toch ook weer erg meevalt. Hij klaagt dat het zo moeilijk is dit vast te stellen, mede omdat het vaak om subtiele processen gaat. Dat is waar. Men zou echter aan de hand van ruwe indicatoren allereerst kunnen vaststellen hoe men de veronderstelde toegenomen 'inquisitiedemocratie' moet duiden. Dit heeft hij zelf bij voorbeeld gedaan door inhoudsanalyse van krantenberichten over de IRT-affaire in *Beleid en Maatschappij* [25 (1998) 5]. Vervolgens zijn er meer subtiele methoden om meer subtiele processen te onderzoeken. Op de vraag waar de neiging tot 'inquisitie' vandaan komt, wijst 't Hart vooral naar de media en citeert onder andere Rosenthal en Brants. Dit voegt weinig toe aan de hypothesen die ik hierover al opperde. Opvallend genoeg gaat hij niet in op de vraag in hoeverre de veranderde 'tijdgeest' wellicht een rol speelt, alhoewel hij in zijn boek een zekere betekenis toekent aan 'harmonie met de tijd' en hier ook in zijn laatste zin naar verwijst.

Naar aanleiding van mijn vraag wat nu de effecten van de veronderstelde 'inquisitiedemocratie' zijn, zegt 't Hart: 'Politisering van het verleden kost ministers in Nederland zelden hun kop, maar wel hun slagkracht.' En, voegt hij daaraan toe: 'Achter iedere zittenblijvende bewindspersoon staan een of meer geslachtofferde (top)ambtenaren.' Zij worden soms op een 'zijspoor' gezet. Dat kan voor de betrokkenen inderdaad navrant zijn. Maar opnieuw: dit is een 'gouvernementeel' perspectief. Hij zegt bij voorbeeld niet: Als overheidsdienaren (kostbare) fouten maken, moet dit aan de kaak worden gesteld. Hij gaat verder helemaal niet in op mijn vraag of er in veel van deze gevallen van 'inquisitiedemocratie' uiteindelijk - zij het via een omweg - toch niet sprake is van een proces van depolitisering.

Kortom, het is niet alleen te betreuren dat 't Hart de term 'inquisitiedemocratie' heeft gekozen, maar ook dat hij het verschijnsel nu opnieuw blijkt uit te werken in termen van bezorgdheid over mogelijke 'veroordeling' van het overheidsbeleid - ongeacht of dit wel of niet terecht berust op een 'aanvechtbaar verleden'.

Nogmaals: dit is op zichzelf een legitiem standpunt. Het geeft wel een eigenaardig kijk op wat volgens 't Hart bestuurskunde is of dient te zijn. Het geeft echter geen antwoord op de vraag waarom dit zo is en wat de effecten daarvan zijn.

Meer aandacht of meer falen?

Met betrekking tot de vraag of er sprake is van meer *aandacht* voor het falen van het overheidsbeleid of dat er *feitelijk* meer falen is, verwijst 't Hart enigszins triomfante-lijk naar de recente, mede door hem geredigeerde bundel *Success and Failure in Public Governance: A Comparative Study* (2001). Die studie kende ik inderdaad nog niet toen ik mijn eerste reactie schreef, maar ik heb er inmiddels kennis van genomen.

Zonder de pretentie te hebben hier een complete recensie van dit boek te geven, wil ik mede in verband met het voorgaande enkele kanttekeningen plaatsen. Allereerst stel ik vast dat, vergeleken met *Understanding Policy Fiascoes* (1996) en helemaal vergeleken met wat 't Hart over 'inquisitiedemocratie' te berde heeft gebracht, de methodologie van *Success and Failure* veel beter is. Er worden aan de hand van min of meer dezelfde parameters vergelijkingen gemaakt tussen vier verschillende beleidsterreinen in zes verschillende landen, zodat het mogelijk is verbanden te duiden.

Tegelijkertijd merk ik op dat het om omvattende, min of meer impressionistische 'casestudies' gaat van verschillende auteurs, die ieder een langere periode van minstens enkele decennia bestrijken. De 24 'casestudies' worden weliswaar vergeleken en in quasi-objectieve matrices samengevat, maar het 'succes en falen van beleid' dat zo wordt onthuld, is toch deels van een andere orde dan de aperte 'fiasco's' die in *Understanding Policy Fiascoes* aan de orde komen en helemaal van een andere orde dan de mechanismen die bij de 'inquisitiedemocratie' een rol spelen. Anders gezegd: ik vraag mij ernstig af of de eventuele hypothesen die men zou kunnen formuleren over het verschijnsel 'inquisitiedemocratie' wel zonder meer zijn te toetsen aan de hand van de uitkomsten van *Success and Failure* - nog afgezien van het feit dat de periode die *Success and Failure* bestrijkt niet helemaal dezelfde is dan die waarin de 'inquisitiedemocratie' in Nederland wordt gesitueerd, zoals 't Hart aan het slot van zijn reactie opmerkt.

Wat ten slotte tot nadenken stemt, is het volgende. Toen 't Hart in zijn boek *Verbroken verbindingen* over 'inquisitiedemocratie' schreef, moet hij toch al enige idee hebben gehad van de uitkomsten van het ongeveer terzelfder tijd verschenen *Success and Failure*, waarvan hij een van de (drie) hoofdauteurs is. Hoe kan het dat hij in *Verbroken verbindingen* en opnieuw in *NRC Handelsblad* (9 februari 2002) met veel verve schrijft over de 'dreiging van een inquisitiedemocratie', terwijl hij nu stelt dat in *Success and Failure* althans voor Nederland 'van inquisitiedemocratie vrijwel geen spoor' bleek? Maar er was wel 'verwijtbaar, miljarden verslindend en sociaal destabiliserend overheids-falen', met name in het bankwezen, welk falen (zo blijkt ook uit het boek) duidelijk is gedepolitiseerd. Zeker, het betreft *verschillende* landen en (deels) verschillende perioden. Een antwoord op de vraag 'meer aandacht of meer falen' geeft *Success and Failure* echter niet en nog minder op de vraag waarom er soms wel, maar meestal geen 'inquisitie' plaatsvindt.

J.E. Ellemers is emeritus hoogleraar sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Paul 't Hart / foto's: Rien van der Leeden

De Zwarte Hogeschool

Dick Pels

In plaats van Lotte, Liesbeth, Marielle of Jan-Willem heten mijn studenten Sandeep, Rupinder, Vishmeeta, of Gurmeet. Anders dan de Indiaas-Pakistaansen met hun exotische namen heten de Afro-Caribbean dames natuurlijk Sharon of Jessie, maar voeren vaak ook 'duurdere' namen zoals Vivienne of Danielle. Zo'n vijftien procent van mijn studenten is zwart (in alle kleuren), tien procent is afkomstig uit Europese buitenlanden (vooral Scandinavië, Duitsland en Griekenland), en de overige vijftien procent is Engels gebroken wit. Tegen die kleurige achtergrond oogt dat vooral in de winter nogal bleekjes.

Brunel University is daarmee een belangrijke productieplaats van de gekleurde gestudeerde middenklasse, zoals nog een aantal andere van de ongeveer vijftien universiteiten die zetelen in het immense Londense stadsgebied. Terwijl aan oude academies zoals Oxford en Cambridge minder dan vier procent van de studenten afkomstig is uit een etnische minderheid, is dat meer dan de helft van de studentenpopulatie van universiteiten als Westminster, South Bank, Thames Valley, East London en North London. De 'tweede generatie' is op deze zwarte hogescholen zichtbaar, kleurrijk en in grote getale aanwezig. Brunel recruteert vooral uit de regio West Londen, o.a. uit Southall, de bijna-enclave waarin je je ineens midden in de Brits-Indiase mengcultuur bevindt. Een intrigerend beeld van die *melting pot* wordt geschilderd in het boek *Contesting Culture* van de Amsterdamse antropoloog Gerd Baumann, die zelf jarenlang aan Brunel University werkte en in Southall veldwerk deed.

De zwarte hogeschool heeft voor een deel dezelfde problemen die we kennen van zwarte lagere en middelbare scholen in Nederland. Gemeten naar klassieke intellectuele maatstaven is het niveau van de studenten niet bijzonder hoog. Ze spreken beter dan ze schrijven, en zijn bedreven in het lezen van beelden dan van letters (beter ook dan de meeste van hun docenten). Iedereen is dus in principe dyslectisch en elk jaar zijn er veel problemen met plagiaat. De Senior Tutor waarschuwt herhaaldelijk en streng voor deze moeder der overtredingen (bij essays moeten studenten tegenwoordig getekend verklaren dat zij het bijgaande werkstuk niet hebben overgeschreven). De studenten zijn zoals overal zeer vindingrijk in het claimen van *Mitigating Circumstances*, bijvoorbeeld bij het vragen van uitsel van inleverdata of bij slechte studieprestaties. Op de zwarte hogeschool worden die MC's vaak ontleend aan etnische familie-perikelen, zoals problemen rond gearrangeerde huwelijken bij de Paki's of vaderloze gezinnen en te vroege zwangerschappen bij de Afro's.

De hoofddoekjes zijn duidelijk in beeld maar niet beeldbepalend, en worden veel minder gedragen door studenten in de Human Sciences dan door studenten in de exacte vakken. Wel is de Islam alomtegenwoordig als religieuze achtergrond, en het verbaast me telkens weer hoe sterk moderne individualistische jongens en meiden die leven in een goddeloze massacultuur zich verbonden blijven voelen met de Kerk (*The Mosque*, in hun woorden), en resistent blijven tegen de anti-religieuze bias van het klassieke sociologische rationalisme. Soms is dat wel teleurstellend, bijvoorbeeld wanneer Rajinder in de module over *Social Theory and Institutions* een essay schrijft over de familiestructuur van de Islam vanuit functionalistisch perspectief. Zij verwerpt de Marxistische godsdienst- en gezinskritiek zonder omhaal ten gunste van de optimistische benadering van Parsons, die meteen wordt gemobiliseerd ter vergoelijking van de mannelijke polygamie, de sluier, de gehoorzaamheid van de vrouw aan haar echtgenoot, en andere vormen en tekenen van organische solidariteit die worden voorgeschreven door het Heilig Boek (en worden ondermijnd door de niet zo heilige boeken van de sociologie). Of wanneer Nabeela een verhaal schrijft over Islamofobie als macro- en mediaverschijnsel, Pim Fortuyn noemt ter illustratie (ook om de Hollandse docent te behagen in de hoop op een

hogere *grade*), en opgewekt verklaart dat zijn homoseksualiteit natuurlijk fungeerde 'as fuel for his fire against Islam', omdat deze geaardheid nu eenmaal door de Qur'an niet wordt geaccepteerd. Het Islamitisch ideaal van *Ummah* verafschuwt die zondige gemeenschap van homo's, want de broederschap der gelovigen kan alleen worden gevestigd via de banden des bloeds: 'blood is thicker than water'.

Een van de leukste onderdelen van mijn werk zijn de *work placement visits*. Brunel kent een zogenaamd *thin sandwich*-systeem, waarbij de drie officiële studiejaren (de driehoekige boterhammen) tweemaal worden onderbroken door een stage (de Cheddar-kaas). Elk van die stages duurt tenminste zes maanden, zodat de feitelijke studieduur uitkomt op vier jaar. De eerste valt na het eerste jaar, de tweede begint middenin het derde jaar. Elk staflid krijgt een tiental eerste- en derdejaars toegewezen als *work placement tutee*, en adviseert deze over het verloop van de stage en het stageverslag. Bij dit tutorschap hoort ook een bezoek aan de instelling en een gesprek met de student en zijn of haar *supervisor*. Voor een allochtoon als ik vormt dit natuurlijk een buitenkansje. Ik kom zomaar binnen bij allerlei inrichtingen en bedrijven die je doorgaans alleen van de buitenkant ziet. In trek bij onze Sociology & Communications-studenten zijn natuurlijk de vele reclame-, public relations en entertainmentbedrijven waar Londen vol mee zit; maar behalve aan Saatchi & Saatchi, Kazoo Communications en MTV heb ik ook gedenkwaardige bezoeken gebracht aan bijvoorbeeld de Vauxhall autofabriek in Luton, het gemeentehuis van Ealing, het ziekenhuis van Edgware, en een lagere school voor probleemkinderen in Enfield.

Wat kan een allochtone buitenlander nog meer leren aan een zwarte Engelse hogeschool? Omdat de spreekvaardigheid in het algemeen en de aandacht voor presentatie bij het geven van colleges veel hoger is ontwikkeld dan in Nederland, heb ik in Londen in drie jaar tijd meer opgestoken dan in mijn hele eerder loopbaan als docent. Ook omdat aan een zwarte school de *visual literacy* de klassieke lettervreterij wellicht sterker verdringt dan aan een eliteschool, ben ik heel wat intellectualisme en overbodige boekenwijsheid kwijtgeraakt. Dat komt goed van pas in mijn nieuwe onderzoek naar het 'sterrenstelsel', of het moderne *Celebrity Capitalism*, waarvoor ik met enige gretigheid publicaties 'lees' als *Hello!*, *OK!* en *Heat*. En die Islamitische correctheid? Die interpreteer ik graag als het restgedrag van een seculariserende en individualiserende tweede generatie voor wie Allah nog steeds groot is, maar misschien niet veel groter dan Victoria of David Beckham.

Dick Pels is hoogleraar sociologie in het Department of Human Sciences van Brunel University (West London).

INDIVIDU OF NETWERK?

Intellectuele creativiteit en eeuwige roem – Waaraan danken beroemde filosofen hun grote en blijvende reputatie?

Debat n.a.v. Randall Collins' boek 'The Sociology of Philosophies' tussen de filosoof Herman Philipse en de socioloog Johan Goudsblom met als gast: Randall Collins Professor of Sociology, University of Pennsylvania
Voorzitter: Jaap van Heerden

7 oktober 2002, 14.00–17.00 uur
Universiteitsmuseum De Agnietenkapel
Oudezijds Voorburgwal 231, 1012 EZ Amsterdam

DE FILOSOOF HERMAN PHILIPSE:

'De vraag die ik zal stellen luidt: kan Collins' sociologische theorie van de intellectuele verandering enig licht werpen op (of: een causale verklaring geven van) het gedachtegoed van bijvoorbeeld Wittgenstein? Of is Collins' pretentie een causale verklaring te kunnen verschaffen van ideeën niets meer dan de zoveelste zelfoverschatting van een socioloog?'

'Ik heb mij afgevraagd wie het meest kan leren van de ander, de socioloog of de wijsgeer, waar het gaat om de intellectuele geschiedenis. Vakdeformatie als filosoof zal debet zijn aan mijn neiging te concluderen dat de socioloog, zodra zijn bijdrage is gereduceerd tot het houdbare deel ervan, niets meer te bieden heeft dan enkele triviale inzichten.'

VERSUS

DE SOCIOLOOG JOHAN GOUDSBLOM:

'De kritiek van filosofen als Herman Philipse, die Collins' sociologisering ontoelaatbaar achten en hem te ver vinden gaan in zijn voorwaardelijk derterminisme, kan grotendeels ontzenuwd worden.'

De toegangsprijs bedraagt 10 euro; voor studenten is de toegang gratis. Het bedrag moet worden overgemaakt op Postbankrekening 17504 ten name van SISWO Congresrekening, Amsterdam, onder vermelding van "Facta-Debat".

Aanmelden: Facta, Henk Jansen, tel. 020 5270663, e-mail: facta@siswo.uva.nl. U krijgt dan de achtergrondinformatie toegestuurd.

foto: Carla Scho

Geen bloemen, geen toespraken

De discussiepraktijk van de SISWO-werkgroep 'Sociale ongelijkheid en levensloop'

Matthijs Kalmijn & Gerbert Kraaykamp

De wetenschap komt verder door een efficiënte verspreiding van onderzoeksresultaten en door een kritische discussie over wetenschappelijke vragen en antwoorden. Maar.... hoe gaat dat in praktijk? Als geïnteresseerde onderzoeker bezoek je sessies op conferenties, je luistert daar naar sprekers die in hoog tempo een flinke stapel *sheets* bespreken en je stelt, als de spreker niet in tijdnood is gekomen, aan het eind nog een korte vraag. Je kan ook als spreker een conferentie bezoeken. In dat geval begin je een presentatie vaak met hoge verwachtingen over de ontvangst van het onderzoek, bereid je je voor op een scala van kritische vragen, en hoop je op suggesties die het paper kunnen verbeteren. Na afloop is er vaak teleurstelling. Verwachte problemen blijven veelal onaangeroerd, het publiek heeft vaak moeite de 'ins' en 'outs' van het onderzoek te doorgronden en de auteur verlaat katterig de sessie.

Heel anders gaat het toe op de tweemaandelijks discussiemiddagen van de werkgroep 'Sociale ongelijkheid en levensloop' in de Amsterdamse Plantagebuurt. De deelnemers - meestal zo'n 25 - hebben twee papers van tevoren kritisch gelezen, hebben de tabellen uitgepluisd en zitten

stipt om 14.00 uur klaar om een inhoudelijke discussie te beginnen. Na de mededelingen van de secretaris wordt om 14.05 de discussie geopend zonder dat een auteur het paper presenteert. Zoals Jaap Dronkers, een van de oprichters van de werkgroep, altijd zei: 'Geen bloemen, geen toespraken, de vloer is open.' Wat volgt is een uur lang discussie over een paper, waarin kritische vragen worden gesteld, suggesties voor verbeteringen worden geopperd, en theoretische problemen worden besproken. Scherpe oordelen worden niet geschuwd en methodologische tekortkomingen worden altijd opgemerkt. De kritiek is hard, maar houdt altijd rekening met de beperkingen die sociaal-wetenschappelijke gegevens nu eenmaal hebben. Hoewel de auteur zich niet gespaard weet, gaat deze toch naar huis met ideeën die het onderzoek verder kunnen brengen en met concrete plannen voor revisie.

De werkgroep 'Sociale ongelijkheid en levensloop' werd in 1982 opgericht door de sociologen Wout Ultee, Jules Peschar en Jaap Dronkers als wetenschappelijke tegenhanger van een al eerder bestaande SISWO-werkgroep die zich richtte op onderzoek naar schoolloopbanen.¹ Na de dood van Van Heek was er in Nederland een generatie

sociologen ontstaan die het stratificatieonderzoek nieuw leven wilde inblazen. Kernproblemen waren daarbij de overdracht van sociale, culturele en economische ongelijkheden over generaties en veranderingen daarin over de tijd. De werkgroep 'Sociale ongelijkheid en levensloop' wilde een forum zijn om de kwaliteit van het onderzoek te verhogen, de gescheiden onderzoeksgroepen werkzaam op dit terrein in Nederland te binden en de aansluiting te krijgen bij het sterk opgekomen Britse en Amerikaanse stratificatieonderzoek.² De werkgroep leidde tot een vroege en sterke Nederlandse afvaardiging op de ISA conferenties, en Ultee's systematiek van comparatieve ongelijkheidsproblemen vond internationaal navolging.³

In de afgelopen twintig jaar heeft er heel veel op de agenda gestaan, maar altijd ging het om empirisch onderzoek. Bij het bredere sociaal-wetenschappelijke publiek bekende onderwerpen zoals de beroepsprestigeladder, de overdracht van beroepen over generaties ('zo vader zo zoon'), en Bourdieus begrip 'cultureel kapitaal' waren vaak onderwerp van discussie. Hoewel deze traditionele onderwerpen op de agenda zijn blijven staan, is de werkgroep zich in de loop der tijd steeds meer gaan richten op de terreinen waarmee zij raaklijnen heeft en dat zijn er veel. Sociale ongelijkheid heeft zijn oorzaken en gevolgen op allerlei domeinen, en al deze domeinen zijn ook binnen de werkgroep naar voren gekomen: arbeidsmarkt, huwelijk, geschiedenis, gezondheid, en cultuur. Met name onderwerpen die op het raakvlak liggen van de stratificatiesociologie en het arbeidsmarktonderzoek zijn veel aan de orde gekomen, zoals bijvoorbeeld onderzoek naar de vraag over de invloed van de ouders op beroepsmobiliteit tijdens de carrière. Ook was er integratie met de sociale demografie en de gezinssociologie, zoals blijkt uit discussies over de sociaal-economische ongelijkheid na echtscheiding en partnereffecten tijdens de loopbaan. Recentelijk heeft deze thematiek geleid tot het inzicht dat het idee van levenslopen overkoepelend is en dat men veel stratificatieonderwerpen dynamisch moet bestuderen. De beschikbaarheid van grootschalige, gezaghebbende retrospectieve en prospectieve (panel) surveys hebben deze

theoretische heroriëntering voeding gegeven. Recentelijk is de naam van de club dan ook gewijzigd in werkgroep 'Sociale ongelijkheid en levensloop'. De groep is nu om en nabij de 100 leden groot, van wie ongeveer de helft actief deelneemt aan de tweemaandelijksse bijeenkomsten.

Inhoudelijk is er veel veranderd in de loop de tijd, maar de aard van de discussie is hetzelfde gebleven, iets wat mede veroorzaakt is door enkele belangrijke constante krachten in de werkgroep. Voormalig voorzitter Jaap Dronkers - nooit een vergadering afwezig - opende de discussie altijd met de vraag naar de maatschappelijke relevantie van het een en ander, en eindigde vaak met een opmerking over de stijl: 'Ook Amsterdamse sociologen moeten het leuk vinden om te lezen.' De eerste voorzitter, en nog steeds actieve Wout Ultee hamert altijd op een goede vraagstelling en zoekt soms met, en soms voor de auteur informatieve hypothesen uit een paper. Harry Ganzeboom, ook een van de drijvende krachten uit de werkgroep, maakt zich vooral bekend met een kritische blik op de onderzoeksresultaten. 'Dat wil ik nog wel eens narekenen', is een van zijn geveugelde uitspraken, en soms komt het daar ook nog van. Een van de belangrijkste producten van dit drietal is de op het Nederlandse publiek gerichte bundel *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*, het standaardwerk voor iedereen die iets wil weten op het terrein van de sociale stratificatie.⁴ De bundel is tevens een afgerond overzicht van het werk dat in de eerste vijftien jaar binnen de werkgroep is besproken.

De werkgroep 'Sociale ongelijkheid en levensloop' bestaat inmiddels al twintig jaar. Hoewel de samenstelling is veranderd, is de intentie van een stevige inhoudelijke discussie over een wetenschappelijk onderzoeksproduct ongewijzigd. Maar de tweemaandelijksse bijeenkomsten bieden voor ongelijkheidsonderzoekers ook de gelegenheid elkaar te ontmoeten, waardoor aan de conferentiebehoefte tot sociaal contact tegemoet wordt gekomen. De werkgroep heeft in Nederland geresulteerd in grotere zichtbaarheid en een duidelijke kwaliteitstoename van het stratificatieonderzoek en zijn raakvlakken.

ONDERWERPEN DIE TER DISCUSSIE HEBBEN GESTAAN

Gezondheidsverschillen tussen sociale klassen
De geslotenheid van de Nederlandse adel
Overeenkomsten tussen de onderwijsniveaus van broers en zussen
Internationale verschillen in jeugdwerkloosheid
Seksverschillen in beloning op de arbeidsmarkt
Socialisatie-effecten bij cultuurparticipatie
Effecten van echtscheiding op de onderwijskansen van kinderen
Internationale verschillen in de relaties tussen school, milieu en beroep
Opleiding en religie bij partnerkeuze
Sociale mobiliteit in historisch perspectief
Non-response problemen bij survey onderzoek
De rol van cultureel kapitaal bij etnische minderheden
Trouwen, kinderen krijgen en het kopen van een huis
Onderwijsachterstanden bij etnische minderheden
Stratificatie en politieke waarden

Prof. Matthijs Kalmijn (voorzitter), Universiteit van Tilburg.

Dr. Gerbert Kraaykamp (secretaris), Katholieke Universiteit Nijmegen.

Voor informatie over de werkgroep, e-mail:
G.Kraaykamp@maw.kun.nl

Noten

1. De werkgroep 'Longitudinaal: School en Beroep'.
2. Zie bijvoorbeeld B.F.M. Bakker, J. Dronkers & H.B.G. Ganzeboom - *Social stratification and mobility in the Netherlands* (Amsterdam : SISWO, 1984) en W. Jansen, J. Dronkers & K. Verrips - *Similar or different : Continuities in Dutch research on social stratification and social mobility* (Amsterdam : SISWO, 1989).
3. H.B.G. Ganzeboom, D.J. Treiman en W. Ultee - Comparative inter-generational stratification research : Three generations and beyond. - In: *Annual Review of Sociology* 17 (1991), 277-302.
4. Jaap Dronkers en Wout Ultee - *Verschuivende ongelijkheid : Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. - Assen : Van Gorcum, 1995.

Wil Pansters is verbonden aan de Vakgroep Culturele Antropologie van de Universiteit Utrecht

Cultuur en opvoeding

Interculturele pedagogiek vanuit ecologisch perspectief
L. Eldering. – Rotterdam : Lemniscaat, 2002. – 301 p., € 29,95

In dit fraai verzorgde en overzichtelijke studieboek wordt de discussie over multiculturalisme het vakgebied van de pedagogiek binnengebracht. Het theoretische uitgangspunt vormt de ecologische benadering, waarbij het belang van de bredere sociale omgeving voor de ontwikkeling en opvoeding van kinderen wordt onderstreept, aangevuld met een culturele dimensie. Vandaar dat in het boek uitgebreid en op beschrijvende wijze aandacht wordt besteed aan religie en de maatschappelijke positie van allochtonen in Nederland. De culturele dimensie wordt echter ook onderzocht op het concrete niveau van opvoedingsgewoonten van ouders in allochtone gezinnen. De auteur pleit voor een dynamisch cultuurbegrip, maar komt ook op de proppen met minder flexibele opvattingen over de verschillen tussen zogenaamde collectivistische en individualistische culturen. De belangrijkste doelstelling van het boek is het in kaart brengen en verklaren van de leefsituatie en opvoeding van allochtone kinderen. Voor het ontwerp van een specifieke pedagogische aanpak is het volgens de auteur nog te vroeg.

Cuius regio, eius religio?

Over godsdienst, staat en territorium
H. Knippenberg. – Amsterdam : Vossiuspers UvA, 2002. – 37 p. (oratie)

Het gaat in deze oratie over de relatie tussen staatsmacht en religie, een thema dat (met nationalisme en etniciteit) reeds langer onderwerp is van onderzoek door de Amsterdamse politiek geografen. De titel verwijst naar het zestiende eeuwse principe (letterlijk: wiens gebied, diens godsdienst), waarbij de godsdienst wordt opgelegd door degenen die een land militair-politiek beheersten. In de sterk historisch gekleurde oratie onderzoekt Knippenberg of het principe ondanks de in de Verlichting doorgevoerde scheiding van kerk en staat nog steeds of misschien wel opnieuw geldigheid bezit. Daartoe vergelijkt hij christendom en islam, en dat leidt uiteraard tot een analyse van de (moderne) politieke islam, waarbij fundamentalisten streven naar islamitische

staten en dus naar een bestendiging van het *cuius regio, eius religio*-principe. Daarnaast wordt aandacht besteed aan het godsdienstig reveal in de voormalig communistische samenlevingen.

Postsocialism

Ideals, ideologies and practices in Eurasia
C.M. Hann (ed.). – London : Routledge, 2002. – 345 p., £19,99 (paperback), £60,00 (gebonden)

Voor wie niet vertrouwd is met het onderzoek van antropologen in voormalig socialistische samenlevingen is dit boek een echte *eye opener*. Met bijdragen van gerenommeerde auteurs is het een waardige opvolger van een in 1993 ook door Hann geredigeerde bundel, toen nog gewoon *Socialism* geheten. De ingrijpende transformaties tussen 1989 en 1991 hebben niet alleen de mogelijkheden voor antropologen vergroot om onderzoek te doen in deze samenlevingen, ze zijn vooral zelf een fascinerend onderwerp van studie. Centraal in het boek staan de betekenisgeving en de sociale en politieke praktijken van allerlei lokale groepen in een context die in het teken staat van van boven- en buitenkomende nieuwe maatschappij- en ontwikkelingsmodellen (of het nu gaat om eigendomsverhoudingen, modellen van burgerlijke maatschappij of consumptiepatronen). De antropologische studie van postsocialistische transitie bevat veel aanknopingspunten voor hen die zich met andere regio's bezighouden.

Gaining ground

Land reform and the constitution of community in the Tojolabal highlands of Chiapas, Mexico
G. van der Haar. – Amsterdam : Rozenberg Publishers, 2001. – 287 p., € 21,50

De Mexicaanse deelstaat Chiapas stond enkele jaren geleden in het wereldnieuws. De opstand van de (neo-) *zapatistas* was

spectaculair en sprak tot de verbeelding. Sindsdien is er een vracht aan publicaties verschenen over het waarom en het karakter van de opstand. Het beste werk is zonder meer van deskundigen die zich reeds met de regio bezighielden vóórdat Chiapas ineens een 'sexy' onderwerp werd. Het boek van Van der Haar behoort gelukkig tot deze categorie. Voor 1994 had de auteur reeds onderzoek gedaan in het gebied en zich onder andere verdiept in de taal van de Tojolabalen. Het nu voorliggende boek is het resultaat van een combinatie van langdurig antropologisch veldwerk en archiefonderzoek naar de relaties tussen landhervorming, landgebruik, de vorming van gemeenschappen, politieke conflicten en staatsvorming. Het boek laat zien dat, in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, in dit deel van Chiapas de landhervorming in de jaren dertig van de vorige eeuw zeer significant is geweest en een doorslaggevende invloed heeft gehad op de vorming en de aard van de Tojolabal gemeenschappen. Dit boek bewijst nog maar eens dat aan waardevolle wetenschappelijke bijdragen tot dit soort thema's een grote etnografische investering voorafgaat.

Cultural studies

Een inleiding
J. Baetens en G. Verstraete (red.). – Nijmegen : Vantilt Uitgeverij, 2002. – 192 p., € 22,-

Wie de inleiding van deze welkome bundel leest, zal niet alleen worden ingevoerd in de belangrijkste thematieken en concepten van *cultural studies*, maar ook in het gebezigde taalgebruik. Naast het inleidende hoofdstuk zijn er twee teksten, die *cultural studies* in een theoretisch kader plaatsen. Zo vergelijkt collega Gabriëls *cultural studies* met de kritische maatschappijtheorie van de Frankfurters en komt daarbij, ondanks het gewraakte culturalisme van de eerste, toch tot een positief oordeel over haar bijdrage aan de ontwikkeling van een kritische theorie nieuwe stijl. Verder zijn er acht hoofdstukken, overwegend van vrouwelijke auteurs, die aan de hand van specifieke thema's het pluriforme karakter van *cultural studies* zichtbaar maken. Er is veel aandacht voor de representaties van gender, vooral in relatie tot nieuwe technologieën (internet, *virtual reality*, multimedia), maar er is ook een analyse van sportverslaggeving. Het brede onderzoeksveld van *cultural studies* en de eigenzinnige aanpak komen in deze bundel goed voor het voetlicht. Zeer bruikbaar voor onderwijs.

BAANBREKERS

'Ik bungelde tussen twee disciplines'

Ellen van Dalen, 32 jaar

Afgestudeerd in: religieuze en politieke antropologie,
Vrije Universiteit Amsterdam, 1996

Huidige baan: Azië redacteur/verslaggever bij de
Wereldomroep.

'Het was de bedoeling dat ik na de verkorte studie antropologie de journalistiek weer in zou gaan. Daarvoor ben ik ook opgeleid. Maar juist mijn studie en scriptieonderwerp bleken de ideale bagage voor mijn huidige baan bij de Wereldomroep. Die scriptie ging over de Mohajir, een bevolkingsgroep in Pakistan. Via een oom, een soort *expat*, had ik een grote tas vol kranten uit dat land gekregen. Het bleek dat vrouwen een vooraanstaande rol speelden binnen de MQM, de belangrijkste oppositie partij en ik heb onderzocht hoe dit mogelijk was.'

'Ik had eigenlijk mazzel met de aanslagen van 11 september, want sindsdien is die hele regio alleen maar meer in de belangstelling komen te staan. Als ze bijvoorbeeld in China waren voorbereid, had ik nu in mijn werk veel minder aan mijn studie gehad.'

'Mijn werk bestaat uit het verzorgen van achtergronden bij het nieuws. Daarvoor moet je verbanden tussen gebeurtenissen kunnen leggen. De vraag: hoe kon het zover komen? staat altijd centraal. "Je moet het breed trekken," is bij ons de standaarduitdrukking. Journalisten zijn van nature geneigd nieuwsfeiten te isoleren. Terwijl geen enkele gebeurtenis op zich staat. Die hele oorlog in Joegoslavië bijvoorbeeld, had je vooraf kunnen voorspellen als je de verhoudingen had gekend. Mensen die alleen een journalistieke opleiding hebben, kunnen vaak goed met de techniek van bijvoorbeeld het medium radio omgaan. Ze zijn veel algemener. Wetenschap gaat vaak over heel kleine deelonderwerpjes. Bij de Wereldomroep heb ik dus als taak die verdieping aan te brengen. Op onze redactie zitten dan ook alleen maar wetenschappers: politicologen, antropologen, etc.'

'Of ik ook nadeel heb ondervonden van mijn wetenschappelijke achtergrond? Jawel. Het heeft me een half jaar gekost om het wetenschappelijke taalgebruik af te leren. Bij de universiteit leerde ik, bij het schrijven van papers, de dingen heel voorzichtig te formuleren. Ze vonden aanvankelijk dat ik zaken te zwart-wit voorstelde. Overal moesten woorden als 'zou kunnen' en 'mogelijk' en 'eventueel' bij. Terug in de journalistiek kreeg ik het verwijt dat ik veel te vaag was. Ik had toen echt het gevoel dat ik tussen twee disciplines bungelde.'

'Wat ik wel heb geleerd aan de universiteit is heel snel lezen en goed Engels praten. En nog iets belangrijks: je leert op meerdere manieren een vraag te stellen, terwijl je op hetzelfde antwoord uit bent. Dat is handig in de journalistiek, bijvoorbeeld bij politiek gevoelige kwesties. Een vraag als: 'wat vind je van moslims' is in sommige situaties veel te kort door de bocht. Daar krijg je geen antwoord op.

foto: Carla Schoo

Als je het via een omweg probeert, heb je meer kans op succes.' 'Ik heb de studie antropologie (ik specialiseerde me na een half jaar in de religieuze en politieke variant) als heel positief ervaren. Er werd ontzettend leuk onderzoek gedaan: van Mariaverering in voormalig Joegoslavië tot de Italiaanse maffia. En de boeken die ik voor mijn studie las, sla ik nu nog steeds na. De boeken over Pakistan bijvoorbeeld, en Norbert Elias. Van Elias' *Het civilisatieproces* heb ik veel geleerd over menselijke verhoudingen. Over maatschappelijke dynamiek, wederzijdse dwang en afhankelijkheid.'

'Ik heb wel eens getwijfeld of ik niet toch voor een wetenschappelijke carrière zou gaan. Op het einde van mijn studie politieke antropologie werd ik gevraagd in een promotieklasje. Ik zou onderzoek gaan doen in het verlengde van mijn eindschrijft, die betrekking had op de vrouwen van de Mohajir. De overwegingen om toch voor de journalistiek te kiezen waren deels praktisch: voor de promotie zou ik anderhalf jaar veldwerk doen in Pakistan. Dat betekende het Uhru leren, een taal waar ik nog geen enkele binding mee had. Daar kwam bij dat ik 31 zou zijn na mijn promotie, en vijf jaar niet als journalist zou werken. Dat lijkt heel lang als je nog studeert. Bovendien moet je ongelooflijk gemotiveerd zijn om te promoveren. Je bent altijd alleen dus je doet het echt voor jezelf. Ik heb toen gezegd: promoveren, dat is iets voor na mijn veertigste. Misschien kan ik de twee vakken ooit nog combineren als correspondent.'

Femke Molenaar (Redacteur Facta)

'Een kaart zegt meer dan duizend woorden'

GIS-technologie in sociaal-wetenschappelijk onderzoek

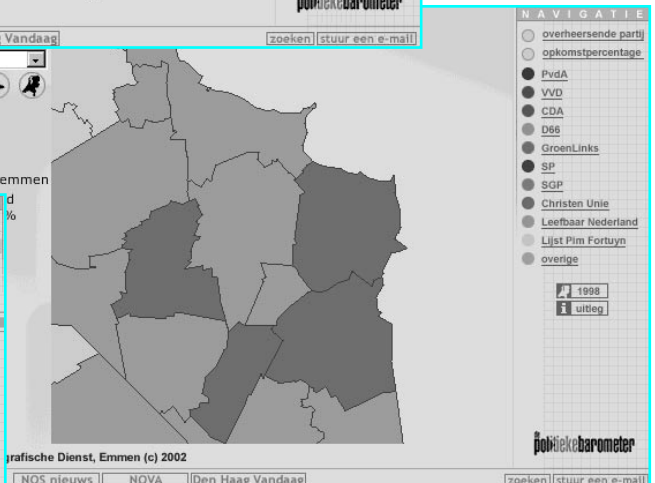
Martijn Wit

In een Geografisch Informatie Systeem worden ruimtelijke data weergegeven door middel van kaarten. Deze technologie biedt nieuwe mogelijkheden voor het uitstippelen van beleid en het uitvoeren van sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Wie de aardverschuiving in de Nederlandse politiek goed onder ogen wil krijgen, kan terecht bij de kaarten op de website van *Nederland Kiest* (www.nederlandkiest.nl). De kaart van de overheersende partij per gemeente is vrijwel geheel groen (de CDA-kleur), op een enkel rood en blauw vlekje na (PvdA en VVD). Vergelijk dit vervolgens met de kaart van de vorige verkiezingen in 1998 en het verschil is duidelijk: die kaart is door de mengeling van blauw en rood daadwerkelijk paars van kleur, op enkele groene vlekjes na. Ziedaar: de verschuiving in de Nederlandse politiek in één oogopslag.

De website *Nederland Kiest* is een gezamenlijk project van NOVA, NOS en Den Haag Vandaag bij de gemeentelijke en de landelijke verkiezingen. Het bevat onder meer algemene informatie over het Nederlandse kiesstelsel, de hoofdpunten uit de verkiezingsprogramma's, een audiovisueel archief, een stemwijzer, en de uitslagen in kaarten en grafieken. Tijdens en na de verkiezingen vormden de interactieve kaarten het hoogtepunt. Op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart werden de kijkers en luisteraars doorverwezen naar de website van *Nederland Kiest* om snel de resultaten te kunnen

bezichtigen. De toestroom was met meer dan honderduizend hits per minuut zo groot dat de server het niet aankon en de site een tijd uit de lucht was. Corné Moerland, projectmanager bij ESRI Nederland, het bedrijf dat de kaarten heeft gemaakt: 'We dachten dat men op de verkiezingsavond zélf voornamelijk televisie zou kijken en pas de volgende dagen naar de website zou gaan. Maar er werd al op de avond zelf massaal naar de website gesurft. Door die piekbelasting ging de server tijdelijk down.' Dat was achteraf gezien misschien maar goed ook, want daardoor was men bij de landelijke verkiezingen op 15 mei extra goed voorbereid, waardoor die avond zonder problemen verliep. Het aardige aan de site van *Nederland Kiest* was volgens Moerland dat de kaarten in de loop van de verkiezingsavond steeds verder ingekleurd werden. Moerland: 'We begonnen de avond met een witte kaart, en met de uitslag van elke nieuwe gemeente kreeg de kaart wat meer kleur. De uitslagen van grote gemeenten zoals Amsterdam duren altijd het langst, maar als die binnen zijn heb je uiteindelijk een volledig ingekleurde kaart.'

De technologie die hiervoor gebruikt wordt, is het Geografische Informatie Systeem (GIS). Het idee van GIS is om ruimtelijke gegevens zichtbaar te maken met behulp van kaarten. Mark Herbold, commercieel directeur van ESRI Nederland, omschrijft dit idee als volgt: 'Een kaart zegt meer dan duizend woorden'. Om het vervolgens meteen weer te relativeren: 'Maar we maken onszelf vaak wijs dat het meer zegt dan eigenlijk het geval is. Voor mensen die niet gewend zijn naar kaarten te kijken, blijkt toch vaak extra uitleg nodig.' Bij de kaarten Nederland Kiest wordt bijvoorbeeld uitgebreide additionele informatie gegeven. Deze kaarten zijn nog betrekkelijk eenvoudig: de data hoeven alleen maar in een kaart ingevoerd te worden. Het is 'basis-GIS', zoals Corné Moerland het noemt. Interessanter wordt het volgens hem met 'analyse-GIS'. Moerland: 'De kracht van GIS ligt in het combineren van data, bijvoorbeeld een combinatie van je eigen data en CBS-gegevens. Daar heb je een brug voor nodig, en die wordt door de GIS-software geleverd.'

De marktleider op het gebied van GIS-software is het Environmental Systems Research Institute (ESRI), dat in 1969 in Californië werd opgericht door Jack Dangermond.

Zoals de naam al doet vermoeden was dit oorspronkelijk een adviesbureau dat zich bezighield met milieuonderzoek en ruimtelijke ordening. Nadat Dangermond midden jaren zeventig ging samenwerken met Roger Tomlinson, die wordt beschouwd als de grondlegger van GIS, werd ESRI steeds meer een softwarebedrijf. Mark Herbold van ESRI Nederland: 'Hoewel we een commercieel bedrijf zijn, zie je de oorsprong in het milieuonderzoek nog altijd bij ESRI terug. Jack Dangermond, die nog steeds het bedrijf leidt, is zich altijd met milieuvraagstukken blijven bezighouden.' Herbold is net terug van een ESRI-conferentie in de Verenigde Staten met als thema 'GIS in sustainable development'. Herbold: 'Dan zie je bijvoorbeeld dat er eerst een bioloog een verhaal houdt over de migratiestromen van de olifanten in Midden-Afrika, en dat daarna het nieuwste technologische snufje wordt gepresenteerd.' Maar Herbold benadrukt dat ESRI een commercieel bedrijf is dat een product wil verkopen, en dat de oorsprong in de milieuwereeld daarin geen rol van betekenis meer speelt.

De software die ESRI levert heet ArcGIS. Deze 'software-familie' heeft verschillende onderdelen voor ver-

schillende toepassingen. Dat varieert van het eenvoudige desktopprogramma ArcView tot de geavanceerde GIS-server ArcIMS. De software bestaat uit twee onderdelen: kaarten en data. De kaarten van Nederland hebben als coördinatiesysteem het 'rijksdriehoeksstelsel'; de internationale kaarten het 'longitude-latitude systeem'. Door deze standaardstelsels hebben de verschillende datasets gelijke coördinaten. De data die aan de kaarten gekoppeld worden, moeten een ruimtelijke ingang hebben, zoals postcodes. Kaarten en data zijn te koop en soms van internet te downloaden.

Volgens Corné Moerland gaat het bij GIS niet zozeer om het produceren van nieuwe gegevens, maar gaat het erom bekende gegevens op een geschikte manier te kunnen weergeven en zo ruimtelijke oplossingen te kunnen implementeren. In het boek *Geografische Informatie Systemen in Ruimtelijk Onderzoek* wordt GIS ook als zodanig gekenschetst: 'het zijn geautomatiseerde systemen die behulpzaam kunnen zijn bij de ondersteuning van besluitvorming ten aanzien van ruimtelijke problemen'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de belangrijkste gebruikers van GIS de overheden zijn. Daarbij moet gedacht worden aan Rijkswaterstaat, de Rijksplanologische dienst, en ministeries als VROM, LNV en Defensie. De vierde en vijfde nota's ruimtelijke ordening zijn bijvoorbeeld door GIS gemodelleerd. Ook provincies en gemeenten gebruiken GIS, bijvoorbeeld bij bestemmingsplannen. Naast de overheid is het bedrijfsleven een belangrijke GIS-gebruiker. Voorbeelden zijn Shell, de Nederlandse Spoorwegen en KPN-telecom. Maar ook supermarkketens gebruiken GIS om te onderzoeken waar nieuwe vestigingen moeten komen en wat er in de schappen moet staan. Commercieel directeur Mark Herbold: 'Ik weet eigenlijk niet of ik er trots op moet zijn, maar Laurus heeft bijvoorbeeld veel gebruik gemaakt van GIS in het Konmar-project.' Behalve door overheid en het bedrijfsleven wordt GIS ook veel gebruikt door instellingen als het RIVM en het CBS.

Sinds kort beginnen ook middelbare scholen van GIS gebruik te maken. Op scholen in de Verenigde Staten worden GIS-programma's gebruikt om scholieren spelenderwijs met geografie te leren omgaan, zoals het in kaart brengen van hun eigen wijk of een computerspel over de avontuurlijke tocht van twee muisjes in een overstromingsgebied. In Nederland ontwikkelt ESRI samen met Malmberg momenteel een lesmethode 'geografie en GIS' voor middelbare scholen. ESRI heeft daar ook zelf belang bij, omdat het aantal geografiestudenten de laatste tijd sterk terugloopt. Door scholieren kennis te laten maken met geografie hoopt ESRI ze enthousiast te maken voor een loopbaan in die richting; de GIS-software wordt immers voornamelijk door geografen en planologen gebruikt. Een probleem is dat op middelbare scholen vaak niet genoeg computers staan, en dat de computers meestal te oud zijn om de software op te kunnen draaien. Dat laatste probleem probeert ESRI op te lossen door ook oudere software beschikbaar te blijven stellen die wel op die computers kan draaien.

Ook op de universiteiten wordt de GIS-technologie steeds meer toegepast. In de eerste plaats gaat het daarbij uiteraard om vakgebieden zoals geografie, planologie, biologie en natuurwetenschappen, maar ook de sociale weten-

schappen maken steeds meer gebruik van de mogelijkheden van GIS. Politicologen en sociologen passen het bijvoorbeeld toe in demografische analyses; antropologen en archeologen gebruiken het onder meer voor het in kaart brengen van populaties. Volgens Mark Herbold maakt de snelle technologische innovatie het een stuk makkelijker en goedkoper om GIS te gebruiken op de universiteit. Was vroeger voor een programma als ArcView nog een enorme computer nodig, nu past het gewoon op een pc'tje. Herbold: 'Je kunt het zelf installeren en er gewoon wat mee knutselen. De data worden erbij geleverd of je kunt ze van internet halen.' Zoals veel softwarebedrijven heeft ESRI speciale programma's voor universiteiten waarbij studenten goedkoop software aan kunnen schaffen. Het achterliggende idee is dat als studenten op de universiteit met ESRI-software werken, er een grote kans is dat ze die ook later op hun werk zullen blijven gebruiken.

Met de gebruikelijke sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden worden statistische gegevens gevisualiseerd door bijvoorbeeld tabellen, diagrammen of grafieken. Volgens de sociaal-geograaf Michael Goodchild kleven er een aantal bezwaren aan deze standaardmethoden. Ten eerste is de werkelijkheid niet zo netjes in afzonderlijke objecten of eenheden gestructureerd als de statistiek vaak doet vermoeden. Ten tweede gaan statistische methoden ervan uit dat alle onderzoekseenheden dezelfde context hebben, terwijl de werkelijkheid ons leert dat contextverschillen juist van groot belang zijn. Tenslotte is de statistiek voor een groot deel gebaseerd op de veronderstelling dat verschijnselen onafhankelijk van elkaar bestudeerd kunnen worden, terwijl in werkelijkheid alles op een of andere manier met elkaar samenhangt. Zoals Goodchild schrijft in *Geografische Informatie Systemen in Ruimtelijk Onderzoek*: 'Om de wereld om ons heen te begrijpen, en om bruikbare en doelmatige beslissingen te nemen, is het eenvoudigweg niet voldoende om te denken binnen de grenzen van tabellen bestaande uit onderzoekseenheden en variabelen. We moeten ons ook steeds afvragen hoe we die onderzoekseenheden definiëren, wat de gevolgen zijn van regionale verschillen, van wederzijdse afhankelijkheden tussen objecten. (...) GIS is een belangrijk hulpmiddel, omdat GIS beter en flexibeler dan zijn concurrenten registratie en visualisatie mogelijk maakt.' Maar het is niet het een óf het ander. Vaak worden in een GIS-programma dezelfde statistische gegevens gebruikt als in een tabel, en zit de meerwaarde van GIS in de helderheid en overzichtelijkheid van een kaart. De verkiezingsuitslagen kunnen bijvoorbeeld evengoed in tabellen weergegeven worden, en voor het uitvoeren van statistische berekeningen is dat ook functioneler. Maar in een tabel kun je nooit in één oogopslag de politieke aardverschuiving zien van de laatste verkiezingen, zoals je die ziet op de kaarten van Nederland Kiest. Dat is het mooie van GIS.

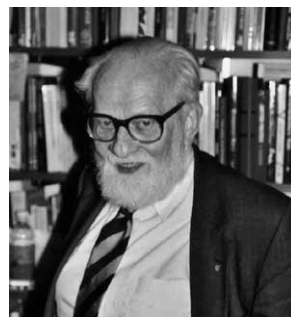
Literatuur

Paul Hendriks en Henk Ottens (red.) - *Geografische Informatie Systemen in Ruimtelijk Onderzoek*. - Assen : Van Gorcum, 1997

Martijn Wit is politicoloog en redacteur van Facta

Herinneringen aan Peter Blau

Op 12 maart overleed de Amerikaanse socioloog Peter Blau (1918-2002). Zijn werk was, en is nog steeds, van grote betekenis voor de ontwikkeling van de organisatiesociologie, het onderzoek naar sociale stratificatie en de algemene sociologische theorievorming. In de jaren zestig en zeventig kwam Blau regelmatig naar Nederland. Marlies Eijsink vroeg Cor Lammers, Wout Ultee en Ad Teulings naar hun persoonlijke herinneringen aan Blau.

Marlies Eijsink

Publicaties van Blau staan vandaag de dag nog altijd op de boekenlijsten van Nederlandse hoogleraren als Ganzeboom en Teulings. Maar zo befaamd als Blau tegenwoordig is, zo curieus was het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan. 'My becoming a sociologist was doubly fortuitous,' beweerde hij zelf. 'To go to college and then to graduate school was for me the result of a combination of incredible coincidences, and my major in sociology was an accident, since when I started college I did not know what sociology was.'¹

Nadat hij Oostenrijk was ontvlucht (na de *Anschluss* in 1938 bij Duitsland) omdat hij voor links-radicalen tijdschriften schreef, vroeg Blau vanuit Praag een visum aan voor de Verenigde Staten. Op de dag dat Tsjecho-Slowakije werd bezet door de Duitsers, kreeg hij bericht dat hij zijn visum kon ophalen. Hij vertrok naar Frankrijk om van daaruit de Atlantische oversteek te maken. Maar door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ging de boot waarmee hij uit zou varen, op het laatste moment niet weg. Samen met duizenden andere passagiers (Amerikanen die naar huis wilden en vluchtelingen) moest hij

wachten in Le Havre. Daar kwam hij twee studenten van het *Elmhurst College* (vlakbij Chicago) tegen. Zij vertelden Blau dat zij een kandidaat zochten voor een beurs, speciaal bestemd voor een gevluchte joodse student. Of Blau soms geïnteresseerd was?

Na een verblijf van een paar maanden in een Frans interneringskamp (hij had inmiddels een Duits paspoort) kon hij in 1939 toch mee met een van de laatste boten richting New York. Spoedig daarna begon hij met zijn studie.

In 1955 publiceerde Blau zijn dissertatie *Dynamics of Bureaucracy*, een significante bijdrage aan de sociologie van bureaucratie en organisatie, vooral gebaseerd op participerende observatie. Later legde hij zich met zijn medewerkers toe op vergelijkend onderzoek naar organisaties: grootschalig, kwantitatief onderzoek naar de samenhang tussen bureaucratiekenmerken, zoals omvang, differentiëring, hiërarchisering en professionalisering. Zijn belangrijkste organisatiesociologische bijdragen bundelde hij later in *On the Nature of Organizations* (1974).

Een tweede gebied waarop hij baanbrekend werk verrichtte, is dat van de sociale stratificatie. In *The American Occupational Structure* (1967) dat hij samen met Otis Dudley Duncan (een gerenommeerd statisticus/methodoloog) schreef, wordt verslag gedaan van een researchproject over de beroepenstratificatie in de VS. Er werd een nieuwe methode geïntroduceerd om sociale hiërarchie in de samenleving weer te geven en causale verbanden vast te stellen tussen afkomst, opleiding, beroep en sociale mobiliteit. Hiermee werd een nieuwe richting ingeslagen die nog steeds in zwang is. Uniek aan dit onderzoek was ook dat het werd uitgevoerd in het kader van een survey van het doorlopende Amerikaanse bevolkingsonderzoek (van het Bureau of the Census). Vermeldenswaard is ten derde een algemeen-theoretische verhandeling *Exchange and Power in Social Life* (1964) waarin Blau systematisch voortborduurde op eerder in zijn werk al terloops vermelde inzichten over bijvoorbeeld reciprociteit, macht en gezag, en latente functies. Ten slotte heeft hij een macrotheorie over sociale structuurvormen van populaties en de invloed daarvan op sociale relaties ontwikkeld en getoetst. De resultaten hiervan zijn onder andere te vinden in *Crosscutting Social Circles: Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations* (1984), een publicatie die hij tezamen met Joseph E. Schwartz schreef.

Welke herinneringen bewaren de hoogleraren die in Nederland met Blau werkten en hoe heeft het werk van Blau hun eigen werk beïnvloed?

Cor Lammers (emeritus-hoogleraar UL):
'een beetje een vakidoot'

'Ik heb Peter Blau omstreeks 1966 voor het eerst ontmoet. Hij was toen een paar maanden gasthoogleraar in Leiden, uitgenodigd door de Leidse hoogleraar F. van Heek die hem kende uit het Research Comité inzake Stratificatie van de Internationale Sociologen Vereniging. De sociologie in Nederland was vóór de oorlog sterk op Duitsland georiënteerd, maar na 1945 richtten we ons vooral op Amerika. En terecht, want daar was het vak tot grote bloei gekomen, onder meer dankzij vele talentvolle Duitse sociologen en sociologen-in-de-dop zoals Blau, die in de jaren dertig om raciale en/of politieke redenen gevlucht waren naar Amerika. Ik deed in die tijd onderzoek in de gezondheidszorg en vertelde Blau dat het soort gegevens dat in de VS verzameld moest worden bij afzonderlijke instellingen of bedrijven, hier vaak wel centraal voorhanden was. We hebben toen een opzet gemaakt voor het bewerken van ziekenhuisgegevens die toentertijd door de Hoofdinspectie voor de Volksgezondheid verzameld werden. Uiteindelijk is dit onderzoek (dankzij subsidie van ZWO, het latere NWO) wel uitgevoerd, maar bleken de mogelijkheden voor zinvolle analyses en goede internationale vergelijkingen toch erg beperkt. Niettemin, door de contacten daarover heb ik hem wel beter leren kennen. In mijn herinnering was Peter Blau een beetje een vakidoot. We praatten vooral over het vak. Nu kan dat ook aan mij gelegen hebben, want ik was toen druk in de weer om die - grotendeels Amerikaanse - organisatiesociologie in kaart te brengen.² Bij nader inzien had hij toch beslist ook wel meer algemene interesses, want we zijn nog naar het

Kröller-Müller museum geweest, hebben alle bezienswaardigheden van Leiden bekeken en uit de getuigenis van Teulings (verderop in dit interview) blijkt wel dat ik een veel te eenzijdige indruk van hem heb overgehouden. Hoe dan ook, in mijn ervaring was hij geweldig in de weer met - heel creatief - het maken van heel veel, heel goede sociologie. Hij was vriendelijk, maar zakelijk en prestatiegericht. Hij had niet veel tijd om zich erg te involveren in leven en werk van jongere vakgenoten. In de tijd dat hij met een groep medewerkers en promovendi bezig was met zijn vergelijkend organisatie-sociologisch onderzoek vanuit Chicago, kwam in Groot-Brittannië een soortgelijke school op: the Aston-School onder leiding van Derek Salmon Pugh. Een van diens promovendi was David John Hickson, met wie ik goed bevriend raakte. Hij vertelde mij eens dat er een opmerkelijk verschil was tussen de manier waarop de leerlingen van Blau en Pugh over hun baas praatten. De Amerikaanse promovendi van Blau waren vol waardering over de capaciteiten van hun leermeester, hielden hem later wel in ere, maar je kreeg niet de indruk dat ze naderhand de band met elkaar en met Peter Blau bleven onderhouden. De Britse groep rondom Derek Pugh bleef echter, ook toen ze al lang en breed uit Aston waren 'uitgevlogen', nog steeds in zekere zin intact in de vorm van vriendschaps- en collegiale relaties met elkaar en met de 'leider'.

BIOGRAFIE PETER BLAU (1918-2002)³

Geboortedatum:	7 februari 1918
Geboorteplaats:	Wenen
1942	afgestudeerd aan Elmhurst College, Elmhurst.
1942-1945	Militair en later officier, voor een deel in Europa
1946	graduate school aan de de afdeling sociologie van Columbia University, New York
1953-1970	Assistant professor aan de University of Chicago
1970-1988	Hoogleraar aan de University of Columbia
1973	Voorzitter van de American Sociological Association
1983-1987	Distinguished Honorary Professor aan de Academy of Social Sciences in Tianjin, China.
1988-2001	Hoogleraar aan de University of North-Carolina, Chapel Hill

Heb ik veel van Blau geleerd? Van de studies van Blau heb ik veel opgestoken en ook van hemzelf ben ik ongetwijfeld veel wijzer geworden. Maar toen ik eenmaal zelf goed op gang kwam, ben ik toch niet in de geest van de vergelijkende studies à la Blau aan de slag gegaan. Ik vond het allemaal best interessant, maar niet altijd even relevant. In Leiden waren we in ons onderwijs en onderzoek toch erg probleemgericht. Onze afstuderenden bereidden zich overwegend voor op een loopbaan als organisatiekundige. Voor inzicht in het functioneren en veranderen van organisaties en in de maatschappelijke effecten van de 'verorganisering' van onze samenleving kun je het soort generalisaties waar de analyses van Blau c.s. op uitdraaien, niet zo een-twee-drie gebruiken. Er zijn nogal wat 'vertaalslagen' nodig om de resultaten van dergelijke vergelijkende bureaucratiestudies te kunnen aanwenden in verband met sociale problemen en de praktijk van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek leert dat dat er niet van komt als de onderzoekers zelf daarin niet voorgaan. Niettemin, Peter Blau heeft zo'n dertig jaar lang dankzij zijn eigen denk- en spuurwerk en dat van zijn promovendi als ongeëvenaard bouwheer van de sociologie van de organisatie gefungeerd en daarmee mijns inziens een, zoal niet het, fundament gelegd voor de wetenschappelijke analyse van organisaties.

Overigens, die spanning tussen wetenschappelijke en maatschappelijke opbrengst vormt een dilemma voor de meeste sociologen. Jacques van Doorn heeft wel eens gezegd: 'De ware socioloog neemt zich 's morgens als hij opstaat voor zich niet op sleptouw te laten nemen door de maatschappij en 's avonds - als hij naar bed gaat - vraagt hij zich af of hij wel genoeg voor de maatschappij heeft gedaan.'

Wout Ultee (KUN): 'sterk Duits accent'

'De Amerikaanse sociologie heeft veel te danken aan Europese joodse vluchtelingen.

Blau's boek *The American Occupational Structure* is nog steeds het vertrekpunt in het onderwijs. Dit onderzoek naar intergenerationele mobiliteit is gebaseerd op gegevens die de Amerikaanse overheid heeft verzameld tijdens de volkstelling in 1962. Deze gegevens zijn op twee manieren geanalyseerd door Peter Blau en door Otis Duncan. Met name de kwantitatieve methode van Duncan was heel vernieuwend, de zogenaamde padanalyse, terwijl de analyse van Blau veel minder spraakmakend was. Op die manier heeft Blau meer krediet gekregen dan hij verdiende. Aan de andere kant is zijn boek de *Dynamics of Bureacracy* baanbrekend, omdat hij de theorie van Max Weber ter discussie heeft gesteld. Hij heeft ontdekt dat beslissingen in een bureaucratie worden genomen op basis van informele gesprekken van bureaucraten onder elkaar. Bij onduidelijkheden of onzekerheden gaan zij niet eerst in overleg met de direct leidinggevende, omdat zij bang zijn voor hun verdere loopbaan binnen die organisatie. Weber had geconcludeerd dat een bureaucratie draait op basis van formele en onafhankelijke beslissingen. Een van de redenen dat hij de studie van Weber zo ter discussie kon stellen was omdat hij vanwege zijn Oostenrijkse nationaliteit zo goed Duits kon lezen. Ik heb hem in de jaren tachtig in Amerika op een congres een keer horen spreken,

hij sprak toen na al die jaren in de VS nog met een sterk Duits accent.'

Ad Teulings (emeritus-hoogleraar UvA): 'typisch New Yorkse cosmopoliet'

'Blau was mijn eerste gastdocent toen ik eind 1972 in Amsterdam begon als lector in dit vakgebied, nadat ik hem daarvoor bij David Hickson in Bradford (in het kader van de Aston-studies en het machtsonderzoek) meermalen had mogen ontmoeten. Hij speelde in die Engelse discussies een belangrijke rol omdat hij samen met Richard A. Schoenherr - eigenlijk als eerste - vergelijkend organisatiesociologisch onderzoek verrichtte, gebaseerd op tijdreeksen van bestuurlijke en administratieve gegevens. Toen ik hem door Amsterdam rondleidde, bleek hij de stad, de Schouwburg en het Rijksmuseum veel beter te kennen dan ik en daar regelmatig te vertoeven. Begin jaren zestig behoorde hij tot de zogenoemde New Left en daarvoor was hij betrokken bij de linkse beweging in de USA. In die tijd heerste het McCarthy-isme waarin ook Nixon, voordat hij president was een rol speelde. Linkse intellectuelen waren verdacht. Later, in de jaren zeventig, werd het in New York juist heel modieus en chique om bij dit soort organisaties te horen. Ik merkte dat toen ik in 1976 een serie lezingen gaf aan Columbia University voor een groep studenten van Blau en Schoenherr. Ik was uitgenodigd om iets te vertellen over het vergelijkend empirisch organisatieonderzoek, maar de doctoraalstudenten waren meer onder de indruk van mijn chaotische uitstapjes naar het linkse Europese gedachtegoed, en dat werd, ook tot volle tevredenheid van mijn gastheren het thema van mijn bezoek. Blau was een aimabel mens en een typisch New Yorkse cosmopoliet. Hij was enorm belezen, met brede interesses en altijd op de hoogte van de culturele en politieke ontwikkelingen in Europa. Hij was iemand die in de sociologie op meerdere terreinen intelligente, originele en stimulerende bijdragen heeft geleverd. Veel meer dan dat waar hij uiteindelijk bekend mee is geworden. Bijvoorbeeld de hierboven al genoemde studie met Schwartz, die vooruitloopt op latere populatie-ecologische simulatiestudies.'

Noot

1. A Circuitous Path To MacroStructural Theory. - In: *Annual Review of Sociology* 21 (1995) p. 1-19.
2. De neerslag hiervan is te vinden in C.J. Lammers - *Organisaties vergelijkenderwijs : ontwikkeling en relevantie van het sociologisch denken over organisaties*, 1983. In de hoofdstukken 2 en 3 wordt het werk van Blau op dit terrein uitvoerig behandeld.
3. Colleagues Remember Peter Blau. - In: Footnotes April 2002, p. 4-5.

Marlies Eijsink is redacteur van Facta

Afscheid van Joke Schrijvers - antropologe, feministe, activiste

Karin Willemse

Op 14 juni jl. nam Joke Schrijvers afscheid van de Universiteit van Amsterdam, waar zij sinds 1989 verbonden is geweest aan het InDRA. Aanvankelijk als medeoprichtster en directeur en sinds 1991 als hoogleraar op het gebied van ontwikkelingsvraagstukken. De jaarlijkse LOVA studiedag was aan haar afscheid gewijd en voor deze gelegenheid gezamenlijk georganiseerd door LOVA en AGIDS.¹ De dag droeg de veelzeggende titel *'Making Waves': Inspiring critical and feminist research - A tribute to Joke Schrijvers*, dezelfde titel als die van de afscheidsbundel, uitgegeven als LOVA Tijdschrift.² Met die titel wordt allereerst het effect van vernieuwing en beroering van Joke Schrijvers' werk op de, vooral feministische en kritische, antropologie weergegeven. Vooral het doorbreken van tot dan toe in de wetenschap geaccepteerde scheidslijnen, zoals tussen theorie/actie, ratio/emotie, het persoonlijke/het theoretische (en het politieke), subject/object, vormt een rode draad in haar werk. Daarbij verwijst de titel ook naar de invloed die Joke Schrijvers als persoon heeft gehad op haar omgeving. De vele bijdragen op deze speciale studiedag en in de afscheidsbundel getuigden alle van haar grensoverschrijdende en vernieuwende denken en persoonlijke betrokkenheid en bevoegdheid sinds zij in 1966 als student-assistent culturele antropologie aan de Universiteit van Leiden werd aangesteld. In het programma van de studiedag stond zij dan ook centraal als professionele en persoonlijke bron van inspiratie voor verschillende generaties (feministische) wetenschap-

pers en beleidsmakers. Als LOVA voorzitter, (ex-)promovenda en (ex-)student feministische antropologie geef ik hier een verslag van deze bijzondere dag.

Na de opening door Gerdien Steenbeek (LOVA) en Lorraine Nencel (AGIDS) reflecteerden in de ochtendsessies twee collega's van Joke Schrijvers, Kamala Peiris en Anita Hardon, op de verschillende professionele identiteiten die zij in de loop der tijd in zich heeft verenigd. Kamala Peiris is oprichtster van de Siyath Foundation, een lokale NGO in Sri Lanka. Zij verhaalde beeldend en indringend over de samenwerking met Joke Schrijvers tijdens haar eerste veldwerkperiode in 1975 en de daaropvolgende bezoeken aan Sri Lanka als onderzoekster en beleidsadviseur. Dat eerste onderzoek vormde een onderdeel van een groter project met in totaal drie deelprojecten in het Zuiden naar de positie van vrouwen. Dit project was voortgekomen uit de vrouwenconferentie in Mexico in 1975 en werd gefinancierd door DGIS, met als voorwaarde dat de uitkomsten beleidsgericht zouden zijn. Joke Schrijvers is daarop in het dorp waar zij haar onderzoek deed, met de armste vrouwen in dialoog getreden over een mogelijk project. Uiteindelijk resulteerde dat in een vrouwenboerderij.³ De bijdrage van Anita Hardon, momenteel directeur van de ASSR (Amsterdam School of Social Research), betrof de meer recente periode in Joke Schrijvers' loopbaan tijdens haar hoogleraarschap. Zij gaf een levendige beschrijving van de samenwerking met haar op het gebied van *'reproductive health'*. Daarbij gaf Hardon aan hoe de onorthodoxe en tegelijk betrokken benadering van een van de weinige andere vrouwelijke hoogleraren in haar omgeving haar tot voorbeeld strekte.

Het middagprogramma was vooral opgezet rond enkele belangrijke wetenschappelijke bijdragen van Joke Schrijvers. Uit de verschillende vernieuwende theoretische, methodologische, en epistemologische inzichten die haar werk heeft voortgebracht (bijvoorbeeld het viricentrisme in de wetenschap; het moederschap als theoretisch begrip én onderwerp van zelfreflectie; de relatie tussen *gender*, etniciteit en vluchtelingen) was gekozen voor het autonomiebegrip en de methodologie van dialoog en dialectiek. Elk aspect werd - met uiteenlopende resultaten - aan een panel voorgelegd.

De leden van het panel *Autonomy, Diversity and Power*, voorgezeten door Anna Aalten (afdelingsvoorzitter Antropologie, UvA), gaven zeer verschillende reflecties op het belang van het begrip in hun werk. De discussies rond autonomie in academische en beleidskringen dateren vooral van de jaren tachtig. Het begrip autonomie, aanvankelijk geïntroduceerd door DAWN (Development Alternatives for Women in a New Era), een overkoepelende feministische organisatie van vrouwen in het Zuiden, werd in Nederland geïntroduceerd door de werkgroep Vrouwen en Ontwikkeling (VENO) van de Universiteit Leiden, die in 1986 werd omgezet in Vrouwen en Autonomie (VENA).⁴ Joke Schrijvers was medeoprichter van VENO/VENA en zij heeft in verschillende publicaties, onder meer in haar proefschrift (1985), het autonomiebegrip nader uitgewerkt. Het begrip heeft veel opschudding veroorzaakt en is óf omarmd óf verguisd. Collette Harris (Virginia Technical University) en Heleen van den Hombergh (NOVIB) die

beiden Ph.D. studenten van Joke Schrijvers werden in de jaren negentig toen zij aan het InDRA verbonden was, hebben wellicht weinig van deze debatten meegekregen. Donny Meertens (Universidad Nacional de Colombia) en Olga Nieuwenhuis (InDRA/UvA) hebben door hun betrokkenheid bij ontwikkelingsvraagstukken – zoals geweld tegen vrouwen en straatkinderen – al in de jaren tachtig kennisgemaakt met Joke Schrijvers en haar werk.⁵ Het is dan wellicht niet zo verwonderlijk dat de bijdragen van Van den Hombergh en Harris meer persoonlijk getint waren, terwijl Meertens en Nieuwenhuys juist heel specifiek ingingen op de 'vertaling' van autonomie in hun werk.

Het panel *Dialectics of the Dialogical Ideal Revisited* werd geheel bevolkt door (ex-)promovendae van Joke Schrijvers: ikzelf nog uit haar 'Leidse periode' (1966–1989), Jessica Erdsieck, Cindy Horst, Paula Kibbelaar en Ellen Lammers, allen verbonden aan het InDRA. In het werk van Joke Schrijvers over de ontwikkeling van een feministische, kritische methodologie ligt de nadruk op het omgaan met de ongelijke machtsverhouding tussen onderzoeker en betrokkenen tijdens het veldwerk en daarbuiten. In haar artikel *'Dialectics of a Dialogical Ideal: Studying down, studying sideways and studying up'*⁶ uit 1991 heeft zij deze methodologische dilemma's geproblematiseerd. Dilemma's die heel herkenbaar zijn voor een ieder die veldwerk verricht, hoe uiteenlopend de thema's, locaties en betrokkenen in de verschillende onderzoeken ook zijn. Dat ieder panellid op haar eigen manier op Joke Schrijvers' inzichten van dialoog en dialectiek kon reageren, had ook te maken met de inzet van panelvoorzitter Philomena Essed (InDRA). Zij stelde de panelleden om beurten prikkelende vragen over ervaringen met methodologische kwesties zoals die door Joke Schrijvers zijn gesignaleerd. Dit leverde levendige reflecties en discussies op, waarbij ook de zaal betrokken werd.

Het inhoudelijke gedeelte van de dag werd afgesloten met een intermezzo waarin Heleen van den Hombergh (zang) en Peter Sambros (contrabas) een optreden verzorgden met onder andere een speciaal voor Joke Schrijvers gecomponeerd lied *'Making Waves'*. Vervolgens kwamen de toespraken, allereerst door Ton Dietz, directeur van AGIDS, de onderzoeksschool waartoe InDRA behoort. Hij bood Schrijvers, tot haar grote verrassing, namens haar collega's al haar gepubliceerde artikelen aan, gebonden in leer in twee dikke banden. Vervolgens mocht ik als voorzitter van LOVA Joke Schrijvers tot erelid maken en haar de daarbij behorende speld met het LOVA logo aanbieden. Vooraf had zij te kennen gegeven dat zij de dag graag wat meer informeel zou willen afsluiten. Mijn toespraak werd daarom een samenspraak. Door het memoreren van ons eerste contact, dat dateert van begin jaren tachtig aan de Universiteit Leiden, kwam ook de afwezigheid van haar partner Peter Kloos ter sprake. Zijn overlijden, bijna twee jaar geleden, is niet de onmiddellijke reden van Joke Schrijvers' vertrek, maar het heeft haar beslissing om vervroegd met emeritaat te gaan zeker beïnvloed. Peter Kloos heeft een belangrijke rol gespeeld in haar wetenschappelijke loopbaan.⁷ Beide keren dat Joke Schrijvers voor veldwerk naar Sri Lanka ging, in 1975 en 1993, is Peter Kloos meegegaan om onderzoek te doen en mede voor de kinderen te zorgen. Bovendien is zijn morele steun bij het uitwerken van omstreven, en naar later bleek invloedrijke begrippen zoals het 'viricentrisme' voor Joke Schrijvers heel belangrijk geweest. In de afsluiting voegde zij daar nog, duidelijk ontroerd, aan toe dat hij ook een belangrijke inspirator is geweest voor haar denken over ken-

nisttheoretische kwesties. Tenslotte bedankte zij de vele anderen die belangrijk voor haar en haar werk zijn geweest.

Ter afsluiting volgde een door AGIDS aangeboden receptie in de ontvangstruimte van het jeugdtheater De Krakeling die de hele studiedag een informele en intieme sfeer had verleend. Een sfeer die ook samenhang met de waardering, warmte en genegenheid die veel van de aanwezigen jegens Joke Schrijvers uitdroegen en waarvan zij het stralende middelpunt was. Dit betekent niet dat zij de positieve aandacht voor zichzelf en haar werk vanzelfsprekend vond. Integendeel, een onkritische bewieroking is niet haar stijl, zo bleek al in onze eerdere gesprekken. Daarin is ze zelf zeer kritisch over haar kwaliteiten, haar loopbaan en de keuzes die ze daarin gedaan heeft. Het is, denk ik, vooral deze zelfreflectie die zij zowel ten opzichte van haar veldwerk en onderzoek betracht als ten aanzien van haar eigen positie in de wetenschap, die haar zo toegankelijk en geliefd maken bij degenen die met haar werken. We zien haar dan ook met lede ogen gaan. Aangezien Joke Schrijvers als emeritus gasthoogleraar aan het AGIDS verbonden blijft, heeft ze het laatste woord in de wetenschap nog niet gesproken. Een ludieke voorzet voor toekomstig onderzoek deed zij zelf in haar laatste woorden: dat haar persoonlijke betrokkenheid bij de thema's die ze als wetenschapper ter hand heeft genomen wellicht betekent dat ze zich in de toekomst met het concept 'grootmoederschap' zal gaan bezighouden.

Noten

1. AGIDS, Amsterdam Institute for Global Issues and Development Studies (UvA); InDRA, Institute for Development Research Amsterdam (UvA); LOVA, Landelijke Overleg Vrouwenstudies in de Antropologie/Vakvereniging voor feministische antropologen.
2. Ellen Lammers (ed.) – *Making Waves : Inspiring critical and feminist research : A tribute to Joke Schrijvers*. – Amsterdam : Aksant Academic Publishers, 2002. – 189 p.
3. Zie hiervoor onder andere *Mothers for Life : Motherhood and marginalization in the North Central Province of Sri Lanka*. – Delft: Eburon, 1985. – (Dissertatie Leiden).
4. De werkgroep was voortgekomen uit een adviesgroep onder leiding van Els Postel. Zij kreeg van Minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking in 1975 de opdracht om een preadvies te schrijven ten behoeve van de Vrouwenconferentie in Mexico. Daarop kreeg de adviesgroep de gelegenheid een onderzoeksproject op te zetten en uit te voeren naar de positie van vrouwen in drie zogenaamde 'concentratie landen' van ontwikkelingssamenwerking: Sri Lanka, Egypte en Burkina Faso. Joke Schrijvers ging in het kader van dit programma als onderzoeker naar Sri Lanka en begeleidde het project in Egypte.
5. Zie hiervoor onder andere de bijdragen van beide auteurs in de afscheidsbundel.
6. In: Lorraine Nencel and Peter Pels (eds.) – *Constructing Knowledge : Authority and critique in social science*. – London : Sage Publications, 1991. – p. 162–180.
7. Zie hiervoor *Joke Schrijvers - Pionier en professor: een biografische narratief*. – p.1–20 in de afscheidsbundel.

Karin Willemse is voorzitter van LOVA en verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Dr. E.D. de Leeuw is consultant van MethodikA en docent aan het University College Utrecht.

Dr. G. Lensvelt-Mulders is docent-onderzoeker Methodenleer en Statistiek, Universiteit Utrecht

Beschermd door een dobbelsteen

Edith de Leeuw en Gerty Lensvelt-Mulders

Ondanks dat we nog wel eens willen koketteren met het feit dat in Nederland echt alles bespreekbaar is (behalve het inkomen), is onderzoek naar onderwerpen die sociaal gevoelig liggen nog steeds problematisch. Iedereen die wel eens vragenlijstonderzoek heeft gedaan naar vormen van sociaal niet aanvaard gedrag (vandalisme, racisme, fraude, problemen op het werk, drank- en drugsgebruik, etc.) weet dat het heel lastig is valide schattingen van het voorkomen van deze fenomenen te maken. Meewerken aan 'sociaal gevoelig' onderzoek kan voor de respondenten zowel intrinsiek als extrinsiek bedreigend zijn. De intrinsieke bedreiging vloeit voort uit het feit dat vragen over gevoelige onderwerpen vaak zeer persoonlijk zijn. Tijdens het onderzoek wordt het individu daardoor geconfronteerd met het eigen onacceptabele gedrag en dit kan negatieve gevolgen hebben voor het zelfbeeld. Niemand vindt het prettig om negatieve gedachten over zichzelf te hebben, en de meeste mensen willen ook graag dat anderen positief over hen denken. De extrinsieke dreiging vloeit voort uit het feit dat er sancties staan op sommige gedragingen. Deze sancties kunnen variëren van gerechtelijke vervolging bij illegaal gedrag tot sociale uitsluiting of stigmatisering bij sociaal afwijkend gedrag. Juist om deze redenen weigeren respondenten vaak hun medewerking aan onderzoek over gevoelige onderwerpen, slaan ze de gevoeligste vragen maar gewoon over, of beantwoorden de vragen op een sociaal wenselijke manier en stellen de werkelijkheid mooier voor dan deze is. Binnen het surveyonderzoek zijn veel methodologische studies gedaan naar manieren om deze ongewenste effecten zo goed mogelijk tegen te gaan: onder andere door het vertrouwen van de respondent te winnen, door de betrouwbaarheid van de gegevens te garanderen, door zorgvuldig naar de 'gevoelige' vragen te leiden, en door deze vragen zelf zo optimaal mogelijk te formuleren. In onze vorige kolom hebben we hier een samenvatting van gegeven¹. Daarin werd met name aandacht besteed aan het optimaliseren van de vragenlijst voor gevoelige vragen en aan de respondentgerichtheid van de onderzoekszet. In deze vervolgkolom gaan we uit van de situatie dat de vragenlijst optimaal is, maar dat het onderwerp dermate gevoelig ligt, bijvoorbeeld bij illegaal gedrag, dat de behoefte aan privacy bescherming bij de respondenten

maximaal is. Immers, wanneer de respondent het gevoel heeft dat zijn of haar privacy voldoende kan worden gewaarborgd, zal hij of zij ook in zeer gevoelige situaties eerder geneigd zijn mee te werken aan ons onderzoek.

Diskrediet

In het verleden zijn schriftelijke, door de respondent zelf in te vullen, vragenlijsten dan ook succesvol gebleken bij gevoelige onderwerpen². Een surveymethode die, onder andere omdat ze gepaard gaat met een groot gevoel van privacy protectie zeer succesvol is, is het computer gestuurde zelfinterview (CASI)³. Toch kleven er juist met het oog op de privacy, nadelen aan het gebruik van computers in het onderzoek. Er worden steeds meer gegevens verzameld en opgeslagen, in de media komen we berichten tegen over het doorverkopen van informatie door organisaties, en over hoe gegevens van verschillende organisaties worden gekoppeld. Dergelijke praktijken brengen ook onderzoekers in diskrediet en kunnen op termijn leiden tot een verminderd vertrouwen van respondenten in CASI. Daarom is het goed om te zoeken naar methoden die de privacy van onze respondenten zodanig garanderen dat deze met een gerust hart mee kunnen blijven werken aan onderzoek. Dan kan onze kennis van en inzicht in het voorkomen van sociaal gevoelige of onaanvaardbare fenomenen groter worden, zonder dat individuen daarvan de dupe zijn. Een interessante techniek hiervoor is *randomized response*. Dit werkt op de volgende wijze.

Wanneer een onderwerp erg gevoelig ligt, zoals wanneer gevraagd wordt naar sociaal minder acceptabele meningen en sociaal onaanvaardbaar of zelfs crimineel gedrag, ziet de respondent zich voor een dilemma geplaatst. Aan de ene kant wil hij graag eerlijk antwoord geven op de vraag. Op die manier conformeert hij zich immers aan de ideeën die hij heeft over wat een goede respondent is: 'Heeft u zich bij de bedrijfsarts wel eens zeker voorgedaan dan u eigenlijk was, om nog niet aan het werk te hoeven?' 'Ja.' Anderzijds is het in dit geval natuurlijk ook verleidelijk om een sociaal wenselijk antwoord te geven. Op die manier maak je als persoon een goede indruk, en het is beter voor het veilig stellen van je uitkering: 'Nee, ik heb me nooit zeker voorgedaan dan ik was'. Dit probleem is

al lang geleden onderkend, en Warner heeft er al in 1965 een oplossing voor bedacht; de basis van de randomized responsemethode⁴.

Alle randomized responsemethoden zijn gebaseerd op het inbrengen van een bekend kanselement in de dataverzameling. Stel u de volgende situatie voor: u zit in een zaal vol collegae tijdens een congres en u wordt gevraagd uw hand op te steken wanneer u ooit uw data zodanig hebt bijgesteld dat de resultaten van de analyse significant of conform uw hypothese werden. Waarschijnlijk zal niemand zijn hand opsteken. Nu wordt de situatie een beetje veranderd. De spreker vraagt u om een munt op te gooien en te kijken of u kruis of munt gooit, zonder de uitkomst aan een ander te laten zien. De vraag wordt nu of iedereen zijn hand wil opsteken die kruis heeft gegooit en /of ooit zijn data heeft bewerkt op een niet geoorloofde manier. Statistisch gezien zal de helft van de aanwezigen de hand opsteken, omdat zij kruis hebben gegooit. Bij honderd toehoorders zijn dat vijftig handopstekers. Wanneer 56 personen hun hand opsteken kunnen we eenvoudig uitrekenen dat twaalf personen in de zaal (twaalf procent) hun data wel eens ongeoorloofd hebben bewerkt. Wie die twaalf personen zijn zal echter nooit bekend worden. De vijftig kruis-gooiers beschermen de privacy van de fraudeurs.

Op deze manier werkt de randomized responsemethode. De rationale hierachter is dat wanneer de respondent er zeker van kan zijn dat zijn privacy bewaakt wordt, hij meer geneigd zal zijn eerlijk te antwoorden.

Inefficiënt

In navolging van Warner zijn verschillende randomized responseprocedures ontwikkeld. Allemaal hebben ze één kenmerk gemeen: door het inbrengen van een kanselement worden de data 'vervuild' waardoor individuele antwoorden hun waarde verliezen, maar het wel mogelijk blijft om populatieschatters te maken. Tegenwoordig kunnen we met behulp van randomized responsetechnieken niet alleen percentages schatten, maar ook met behulp van geavanceerde logistische regressietechnieken uitspraken doen over de *samenhang* tussen afhankelijke en onafhankelijke variabelen. Op de speciaal voor randomized responsedata ontwikkelde logistische regressietechnieken gaan we in een volgende kolom nader in.

Het gebruik van de originele methode van Warner had als groot nadeel dat ze zeer inefficiënt was. Er zijn namelijk zeer grote steekproeven nodig in vergelijking met directe vragen om een acceptabel betrouwbaarheidsinterval te krijgen. Voor het verkrijgen van een betrouwbaarheidsinterval dat vergelijkbaar is met dat van gewoon vragenlijstonderzoek moeten bij de methode van Warner steekproeven worden getrokken tot tien keer zo groot. De inefficiëntie door grotere steekproeven leidt tot langere doorlooptijden tijdens het veldwerk en hogere kosten van het onderzoek, dus het bevorderen van de efficiëntie bij randomized responsetechnieken is zeker de moeite waard. Het meest efficiënt is op dit moment de *forced response*-methode; hierbij is de omvang van de noodzakelijke steekproef slechts twee tot driemaal zo groot als de omvang van de steekproef bij 'directe' standaardvragen. Bij de forced response-methode krijgt de respondent een

vraag voorgelegd en moet met een dobbelsteen gooien. Afhankelijk van het aantal ogen in de worp, wordt van de respondent verwacht dat hij de vraag ook werkelijk beantwoordt, dan wel onafhankelijk van zijn ware antwoord op de vraag 'ja' dan wel 'nee' zegt (de forced response). De respondent krijgt bijvoorbeeld de volgende gevoelige vraag aangeboden: 'Heeft u wel eens drugs gebruikt door middel van spuiten?' Met behulp van twee dobbelstenen wordt dan besloten welk antwoord wordt gegeven. Bij een worp van 2, 3, of 4 wordt gevraagd geforceerd 'ja' te zeggen, onafhankelijk van het ware antwoord. Bij een worp van 11 of 12 wordt gevraagd altijd 'nee' te antwoorden, en bij een worp tussen 5-10 wordt gevraagd het ware antwoord te geven. Omdat alleen de respondent weet wat hij of zij gegooit heeft, weet ook alleen de respondent de ware betekenis van het antwoord. Op die manier is de privacy van de respondent bij de forced response-techniek volledig gegarandeerd.

Wel wordt het geforceerd 'ja' antwoorden door respondenten soms als vervelend ervaren omdat het ja-antwoord rechtstreeks gekoppeld lijkt aan de gevoelige vraag. Daarom wordt naast onderzoek naar de efficiëntie van randomized responsetechnieken, ook onderzoek gedaan om de methode psychologisch sterker te maken. Randomized responsetechnieken dienen immers om het vertrouwen van de respondenten vergroten, alleen dan worden eerlijke antwoorden gegeven.

Speelkaarten

Een goed voorbeeld van zo'n psychologische benadering is de methode van Kuk. Hierbij moet de gevoelige vraag worden beantwoord met behulp van twee stapels speelkaarten, een ja-stapel en een nee-stapel. Nu hoeft het zelfbeschuldigende antwoord 'ja' dus niet te worden gegeven, in plaats daarvan wordt slechts de kleur van de kaart genoemd.

Wanneer het aantal echt gevoelige vragen beperkt is, kan ook de *unrelated question*-methode gebruikt worden. In dat geval leggen we de respondenten twee vragen voor, de gevoelige vraag en een neutrale vraag waarvan het aantal ja- en nee-antwoorden tevoren geschat kan worden (is/was uw moeder jarig tussen 1 januari en 31 maart? 25 procent kans op ja). De dobbelsteen bepaalt welke van beide vragen beantwoord moet worden. Wanneer veel gevoelige vragen worden gesteld, wordt deze methode echter lastiger omdat het aantal neutrale vragen met bekende kans op ja niet zo groot is als op het eerste gezicht lijkt.

Randomized responsetechnieken zijn inmiddels toegepast in een veelheid van onderzoeksvelden, zoals onderzoek naar alcohol- en druggebruik, seksueel gedrag, verschillende vormen van fraude, politieke overtuigingen, en, omdat onderzoek nu eenmaal veel wordt gedaan bij studentenpopulaties, weten we ook hoe het zit met het frauderen bij tentamens. Een meta-analyse op vergelijkend toegepast onderzoek uit de afgelopen 35 jaar wijst uit dat de randomized responsemethode over alle onderzoeken en onderwerpen heen een significant positief effect heeft. De resultaten van randomized responsestudies waren gemiddeld beter dan de resultaten van directe vraagmethoden als de schriftelijke enquêtes, telefonische interviews en

face-to-face interviews. Er werden meer valide schattingen gemaakt van gevoelig gedrag in de randomized responsecondities, en er waren ook aanwijzingen dat er minder sprake is van nonrespons. Dit positieve effect neemt toe met het toenemen van de gevoeligheid van het onderwerp. Als een onderwerp meer gevoelig wordt nemen de voordelen van de randomized responsetechnieken toe en de nadelen nemen relatief gezien af. Oftewel: de voordelen van de grotere effectiviteit door betere schatters wegen op tegen de nadelen van de lagere efficiëntie (grotere steekproeven).

Zaligmakend

Randomized response heeft duidelijk voordelen. Dit betekent echter niet dat randomized response op zich zaligmakend is en er verder niets extra's gedaan hoeft te worden. Ook bij het gebruik van randomized response dient men een goede vragenlijst te hebben en het gevoelige onderwerp goed en zorgvuldig te introduceren. Ook bij randomized response hoort respondentgerichtheid voorop te staan. Juist door de bewezen voordelen van verschillende methoden te combineren kunnen we nog beter onderzoek doen. Zo worden op dit moment de mogelijkheden onderzocht om de randomized responseprocedure te gebruiken in een computergestuurde omgeving: de voordelen van CASI en randomized response worden zo samengebracht. De eerste resultaten van randomized responseonderzoek in websurveys zijn zeer veelbelovend⁵. Het betrof een pilotstudy onder mensen met een bijstandsuitkering. De respondenten hadden weinig problemen met het toepassen van randomized response in een computer gestuurde omgeving. Zelfs de echte 'digibeten' onder de respondenten hadden aan de aanwijzingen op het scherm genoeg om een randomized responsevragenlijst op de computer tot een goed einde te brengen. Ook werd de randomized responsemethode zelf goed begrepen. Het vertrouwen van de respondenten in de randomized responsemethode was zodanig dat er niet 'vals gespeeld' werd, en de regels van de forced responsetechniek werden goed opgevolgd.

Oproep

Bij onderzoek naar gevoelige onderwerpen verdient randomized response absoluut een plaatsje in de gereedschapskist met het surveyinstrumentarium. Door het combineren van excellente vragenlijsten, gemaakt en uitgetest door professionals, met een methode die de privacy volledig beschermt, kan een forse stap in de richting van meer inzicht in sociaal gevoelige fenomenen worden gemaakt. Wij dagen u allen daar graag toe uit. Wanneer u randomized response onderzoek doet, zijn wij zeer geïnteresseerd in uw ervaringen en zeker bereid mee te denken in het proces⁶.

Noten

1. Edith de Leeuw en Gerty Lensvelt-Mulders - Vragen naar gevoelige informatie. - In: *Facta* (2002) 3, p.34-35. Zie ook: *Facta* (2002) 4, p.26
2. Edith de Leeuw - Empirical evidence of mode effects : A meta-

analysis. - In: E.D. de Leeuw - *Data Quality in mail, Telephone, & Face-to-face Surveys*. - Amsterdam : TT-Publikaties, 1992

3. E.D. de Leeuw, J.J. Hox en G. Snijders - The effect of computer assisted interviewing on data quality : A review. - In: B.Blyth (ed) - *Market Research and Information Technology : Application and innovation*. - Amsterdam : ESOMAR, 1998. - p. 173-198
4. G. Lensvelt-Mulders, G. van Gils en P. van der Heijden - *Een overzicht van schattingsmethoden voor de omvang van fraude*. - Utrecht : Universiteit van Utrecht, 2001
5. H. Boeijs & G. Lensvelt-Mulders (2002). Honest by chance : A qualitative interview study to clarify respondents' (non)compliance with computer-assisted randomised response. - In: *Bulletin de Méthodologie Sociologique (BMS)* (2002) 75, p. 24-39
6. e-mail: g.lensvelt@fss.uu.nl

INTERNATIONAAL PUBLICEREN IN NEDERLAND

De *Netherlands' Journal of Social Sciences (NJSS)* publiceert Engelstalige stukken van (hoofdzakelijk) Nederlandse sociale wetenschappers en biedt een aantrekkelijk kanaal om internationaal te publiceren in Nederland.

De voordelen van de *NJSS* op een rij:

- de *NJSS* is opgenomen in de *Social Science Citation Index*
- de *NJSS* staat in alle belangrijke buitenlandse universiteitsbibliotheken
- de *NJSS* werkt met een professioneel systeem van anonieme peer-reviews
- de *NJSS* geeft kritisch en constructief commentaar op uw papers
- de *NJSS* biedt de ondersteuning van een professionele Engelstalige *linguistic editor*
- de *NJSS* heeft een betrekkelijk korte wachttijd zodat uw artikel snel verschijnt
- de *NJSS* heeft een over de Nederlandse universiteiten roulerend *editorial office* (momenteel zetelt het hoofdredacteurschap bij de KUB)

De *NJSS* verschijnt drie maal per jaar en bevat 5 artikelen per nummer. De voorkeur gaat uit naar sociaal-wetenschappelijke stukken die theoretische en empirische analyses bevatten. In het Nederlands geschreven bijdragen kunnen worden ingezonden mits men bereid is na aanname voor vertaling zorg te dragen. Bijdragen van buiten Nederland zijn eveneens welkom.

De *NJSS* bestaat sinds 1962 en wordt uitgegeven door Van Gorcum in Assen. Het tijdschrift wordt ondersteund door de onderzoekscholen ASR en ICS, alsmede door het SISWO en de NVMC/NSV.

Redactie

prof. dr. M. Kalmijn (KUB), prof. dr. J. van Doorne-Huiskes (UU), dr. P. de Graaf (KUN), prof. dr. A. Komter (UU), dr. J.C. Rath (UvA), dr. A. de Regt (UvA), mw. S. Gogol (linguistic editor).

Instructies voor inzending van manuscripten

U zendt uw artikel in viervoud naar het redactiesecretariaat van het tijdschrift: Netherlands' Journal of Social Sciences t.a.v. prof. dr. M. Kalmijn, Faculteit Sociale Wetenschappen - KUB, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg. U zendt tevens per e-mail of flop een digitale versie van uw manuscript naar njss@kub.nl, bij voorkeur in PDF formaat of in MS-Word.

Oproep voor deelname aan landelijke werkgroep Onderzoek Sociale Bewegingen (OSB)

Op vrijdagmiddag 20 september 2002 van 13.00-16.00 uur wordt in De Kargadoor, Oudegracht 36 te Utrecht een landelijke werkgroep gestart over onderzoek naar sociale bewegingen. Wij willen hierbij iedereen uitnodigen die betrokken is bij onderzoek naar (deelname aan) collectieve actie, actiegroepen en -organisaties en sociale bewegingen.

Wij willen het onderzoek naar sociale bewegingen in Nederland versterken en de werkgroep kan daarbij een goede start zijn. Wij hebben de indruk dat er in Nederland (te) weinig onderzoek op dit terrein wordt gedaan, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de USA waar grote onderzoeksmatige belangstelling bestaat voor nieuwe ontwikkelingen zoals de opkomst van de anti-globalisten en internetacties, voor theoretische vraagstukken zoals de verhouding tussen beweging en organisatie of de betekenis van collectieve identiteit en voor nieuwe onderzoeksmethoden zoals een sociale netwerkbenadering. Bovendien is er momenteel weinig contact tussen onderzoekers uit verschillende onderzoeksinstituten.

Op 20 september starten we, na een korte toelichting door ons, met een inhoudelijke uitwisseling. We willen iedere aanwezige vragen zichzelf en haar/zijn onderzoek in 2-5 minuten voor te stellen. Vervolgens zullen twee onderzoekers een onderzoeksproject in 20 minuten presenteren, gevolgd door discussie (willen mensen die willen presenteren dat even mailen?). Tenslotte bespreken we de voortzetting van de werkgroep en andere vormen van samenwerking.

Belangstellenden worden verzocht te mailen naar c.baerveldt@fss.uu.nl. Zij komen dan op een verzendlijst terecht en krijgen begin september meer informatie.

Chris Baerveldt (UU), Bert Klandermans (VU)

Symposium 'Lichaam, zorg, kwetsuur en verzorging: medisch-antropologische perspectieven op de menselijke kwetsbaarheid'

Edegem (Antwerpen), 13 december 2002

Deadline voor abstracts: 13 oktober 2002

Op 13 december 2002 organiseert de redactie van *Medische Antropologie*, in samenwerking met de Afdeling Huisartsgeneeskunde van de Universiteit Antwerpen, een symposium over lichamelijkeheid en kwetsbaarheid. Doel van het symposium is tot een medisch-antropologische benadering van de menselijke kwetsbaarheid te komen.

Inschrijven voor het symposium kan tot 15 november bij Mevrouw Greet Lauvrijs, secretariaat Departement Sociale & Culturele Antropologie, KU Leuven, Tiensestraat 102, 3000 Leuven (België). Het maximale aantal inschrijvingen bedraagt 50. Inschrijving geschiedt in volgorde van binnenkomst. Deelname kost €30,-, contant te betalen bij aankomst. Wie tijdens het symposium een paper wil presenteren, dient uiterlijk op 18 oktober een titel met korte samenvatting (ongeveer 15 regels) te sturen naar Patrick Meurs, Centrum voor Kinderpsychotherapie, Tiensestraat 102, 3000 Leuven (België). Toezending per e-mail is ook mogelijk (patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be). De paper zelf moet in een korte werkversie van 5 à 7 pagina's vóór 18 november opgestuurd worden naar hetzelfde adres. Maximaal tien bijdragen zullen worden geselecteerd om tijdens het symposium besproken te worden. Voor nadere informatie over de inschrijving kan men zich wenden tot Mevr. Greet Lauvrijs (00-32-16-326105; e-mail: greet.lauvrijs@ant.kuleuven.ac.be). Voor informatie over het programma: Dr. Patrick Meurs (00-32-16-326042; e-mail: patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be).

Oproep voor deelname aan landelijke werkgroep Onderzoek Sociale Bewegingen (OSB)

Op vrijdagmiddag 20 september 2002 van 13.00-16.00 uur wordt in De Kargadoor, Oudegracht 36 te Utrecht een landelijke werkgroep gestart over onderzoek naar sociale bewegingen. Wij willen hierbij iedereen uitnodigen die betrokken is bij onderzoek naar (deelname aan) collectieve actie, actiegroepen en -organisaties en sociale bewegingen.

Wij willen het onderzoek naar sociale bewegingen in Nederland versterken en de werkgroep kan daarbij een goede start zijn. Wij hebben de indruk dat er in Nederland (te) weinig onderzoek op dit terrein wordt gedaan, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de USA waar grote onderzoeksmatige belangstelling bestaat voor nieuwe ontwikkelingen zoals de opkomst van de anti-globalisten en internetacties, voor theoretische vraagstukken zoals de verhouding tussen beweging en organisatie of de betekenis van collectieve identiteit en voor nieuwe onderzoeksmethoden zoals een sociale netwerkbenadering. Bovendien is er momenteel weinig contact tussen onderzoekers uit verschillende onderzoeksinstituten.

Op 20 september starten we, na een korte toelichting door ons, met een inhoudelijke uitwisseling. We willen iedere aanwezige vragen zichzelf en haar/zijn onderzoek in 2-5 minuten voor te stellen. Vervolgens zullen twee onderzoekers een onderzoeksproject in 20 minuten te presenteren, gevolgd door discussie (willen mensen die willen presenteren dat even mailen?). Tenslotte bespreken we de voortzetting van de werkgroep en andere vormen van samenwerking.

Belangstellenden worden verzocht te mailen naar c.baerveldt@fss.uu.nl. Zij komen dan op een verzendlijst terecht en krijgen begin september meer informatie.

Chris Baerveldt, UU, Bert Klandermans, VU

Symposium 'Lichaam, zorg, kwetsuur en verzorging: medisch-antropologische perspectieven op de menselijke kwetsbaarheid'

Edegem (Antwerpen), 13 december 2002

Deadline voor abstracts: 13 oktober 2002

Op vrijdag 13 december 2002 organiseert de redactie van *Medische Antropologie*, in samenwerking met de Afdeling Huisartsgeneeskunde van de Universiteit Antwerpen, een symposium over lichamelijkeheid en kwetsbaarheid. Dit symposium vindt plaats in de Gemeenschapszaal van het UZA (Universitair Ziekenhuis Antwerpen) te Edegem (Antwerpen). Adres: Wilrijkstraat 10, B-2650 Edegem (België). Doel van het symposium is door middel van de papers en de discussie die erop volgt, tot een medisch-antropologische benadering van de menselijke kwetsbaarheid te komen.

De keuze voor dit thema is ingegeven door het feit dat vijftien jaar geleden de lichamelijkeheid door Scheper-Hughes en Lock als een centraal paradigma in de medische antropologie naar voor geschoven werd. Geïnspireerd door het filosofische werk van Shildrick wordt de lichamelijkeheid ditmaal benaderd vanuit het aspect kwetsbaarheid. Inschrijven voor het symposium kan tot vrijdag 15 november, schriftelijk, bij Mevrouw Greet Lauvrijs, secretariaat Departement Sociale & Culturele Antropologie, Katholieke Universiteit Leuven, Tiensestraat 102, 3000 Leuven (België). Het maximale aantal inschrijvingen bedraagt 50. Inschrijving geschiedt in volgorde van binnenkomst. Deelname kost bedraagt 30 Euro contant te betalen bij aankomst op het symposium. Deelnemers krijgen twee weken voor het symposium een set met korte versies van de papers toegestuurd, zodat zij de discussie over de bijdragen kunnen voorbereiden.

Wie tijdens het symposium een paper wil presenteren, dient uiterlijk op vrijdag 18 oktober een titel met korte samenvatting (ongeveer 15 regels) te sturen naar Patrick Meurs, Centrum voor Kinderpsychotherapie, Tiensestraat 102, 3000 Leuven (België). Toezending per e-mail is ook mogelijk (e-mail: patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be). De paper zelf moet in een korte werkversie van 5 à 7 pagina's vóór maandag 18 november opgestuurd worden naar hetzelfde adres. Maximaal tien bijdragen zullen worden geselecteerd om tijdens het symposium besproken te worden.

Voor nadere informatie over de inschrijving kan men zich wenden tot Mevr. Greet Lauvrijs (00-32-16-326105; e-mail: greet.lauvrijs@ant.kuleuven.ac.be). Voor informatie over het programma: Dr. Patrick Meurs (00-32-16-326042; e-mail: patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be).

